

AUGUSTUS ÎN SCRIERILE ANTICE TÂRZII (CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA BREVIARIILOR ISTORIOGRAFICE)*

Nelu ZUGRAVU**

Cuvinte-cheie: *Augustus, breuiaria istoriografice, libertas, principatus, vârstele istoriei romane, ciclurile monarhiei imperiale, ideologie expansionistă și defensivă, princeps bonus.*

Mots-clés: *Augustus, breuiaria historiographiques, libertas, principatus, les âges de l'histoire romaine, les cycles de la monarchie impériale, idéologie expansionniste et défensive, princeps bonus.*

Rezumat: *Articolul analizează informațiile despre Augustus în scrierile antice târzii, în special în breviariile istoriografice Liber de Caesaribus al lui Aurelius Victor (cca 358-360/1), Breuiarium ab Vrbe condita al lui Eutropius (369), Breuiarium rerum gestarum populi Romani al lui Festus (369-370), Liber de uiris illustribus Urbis Romae redactat de un anonim în ultimul sfert al secolului al IV-lea și Epitome de Caesaribus compusă de un alt anonim în primii ani ai secolului al V-lea. Autorul se oprește asupra următoarelor probleme de natură politico-ideologică asociate cu numele și domnia lui Augustus: 1) trecerea de la libertas la principatus: Augustus – oppressor libertatis (Epit. Caes., I, 29); 2) vârstele istoriei romane și ciclurile monarhiei imperiale: sub Augustus, Romana res floruit (Eutr., VII, 9) și mos Romae incessit uni prorsus parendi (Aur. Vict., Caes., I, 1); 3) ideologia imperialistă: Augustus – de la exemplum de promotor al expansionismului roman la model de comportament defensiv; 4) suveranul*

* Abrevierile surselor sunt cele cunoscute în dicționarele și lucrările de specialitate; cele ale revistelor sunt din *L'Année Philologique*. Alte abrevieri: ANRW: *Ausftieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II, Prinzipat, Berlin-New York; BHAC – *Bonner Historia-Augusta-Colloquium*, Bonn; CSHB – *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*; HAC – *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, I, *Colloquium Parisinum*, Macerata, 1991; VI, *Colloquium Argentoratense*, Bari, 1998; XI, *Colloquium Genevense. In honorem F. Paschoud septuagenarii. Les traditions historiographiques de l'Antiquité tardive: idéologie, propagande, fiction, réalité*, Bari, 2010; PG – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, Paris.

** Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru I. Cuza” din Iași; nelu@uaic.ro; z_nelu@hotmail.com.

ideal: Augustus – princeps bonus, dar inferior lui Traianus.

Résumé: *L'article analyse les informations sur Auguste dans les écrits antiques tardifs et en particulier dans les bréviaires historiographiques Liber de Caesaribus d' Aurelius Victor (358-360/1), Breuiarium ab Vrbe condita d'Eutrope (369), Breuiarium rerum gestarum populi Romani de Festus (369-370), Liber de uiris illustribus Urbis Romae, rédigé par un anonyme dans le dernier quart du IVe siècle et Epitome de Caesaribus, composé par un autre anonyme dans les premières années du Ve siècle. L'auteur s'arrête sur les problèmes politico-idéologiques suivants, associés avec le nom et le règne d'Auguste: 1) le passage de libertas au principatus: Auguste – oppressor libertatis (Epit. Caes., I, 29); 2) les âges de l'histoire romaine et les cycles de la monarchie impériale: sous Auguste, Romana res floruit (Eutr., VII, 9) et mos Romae incessit uni prorsus parendi (Aur. Vict., Caes., I, 1); 3) l'idéologie impérialiste: Auguste – de l'exemplum de promoteur de l'expansionnisme romain au modèle de comportement défensif; 4) le souverain idéal: Auguste – princeps bonus, mais inférieur à Trajan, quand même.*

Ca un adevărat om politic, Augustus nu s-a înșelat: *nouus status*, considerat cel mai bun (*optimus*), proiectat încă din 29 a. Chr. și creat în decenii de preeminență politică prin parcursul echilibrat între ereditatea caesariană monarhică și cea ciceroniană moderată, republicană a concepției despre putere¹, prin manipularea ostentativă a tradiției și inovarea cu subtilitate și prin acumularea treptată de *honores, potestates* și *iura*, i-a supraviețuit². Totodată, numele i-a devenit sinonim cu un anumit model de comportament politic și cu o anumită formă de reprezentare a puterii, mulți dintre *principes* succesori – de pildă, Caligula, Flavienii, Hadrianus, Septimius Severus, Aurelianus, Maxentius–, dorind să se legitimeze fiecare ca un *nouus Augustus*³. În sfârșit, regimul politic instituit a fost asociat unor probleme de interes comune multor epoci istorice – tipologia formelor de guvernământ⁴, imperiul universal⁵, teologia politică⁶, intelectualii și puterea⁷, arta și cultura ca instrumente de propagandă⁸ ș.a.

Totuși, deși, așa cum a arătat, și recent, Werner Dahlheim, personalitatea lui Augustus și principatul său au atras atenția relativ constantă a autorilor antici și

¹ DOBESCH 2000, p. 89-123; ROMAN 2007, p. 250-254; SORDI 2009, p. 117-123; ZECCHINI 2010, p. 50, 52-53.

² SUET., *Aug.*, 28, 2; GELL., XV, 7, 3; MACR., *Sat.*, II, 4, 18; GIRARDET 2000, p. 231-243, a cărui datare am urmat-o; ZUGRAVU 2004, p. 11, 57.

³ *Caligula*: DIO CASS., LIX, 21; SIMPSON 1997, p. 107-112; WINTERLING 2003, p. 51-86; BARRETT 2008, p. 250-251; *Hadrianus*: GIUDICE 2008, p. 229-231; *Flavienii*: CANOBBIO 2012, p. 55-75; *Septimius Severus*: GORRIE 2007, p. 1-17; BARNES 2008, p. 251-267; *Aurelianus*: MESLIN 1999, p. 347-354; *Maxentius*: CUHHLED 1994; vezi și SWAN 2004.

⁴ MARCONE 2006; PLÁCIDO BARCELÓ 2007, p. 127-166, în special p. 155-161; ROMAN 2007; VOLKER 2013, p. 375-407.

⁵ NICOLET 1988; BALDINI 2008; MUTSCHLER & MITTAG 2008; SCHEIDEL 2009; *DHA. Supplément* 5, 2011; SPINA 2012, p. 295-316.

⁶ PETERSON 1935; STEPPER 2003; DE BLOIS, FUNKE, HAHN 2006; TAKÁCS 2009.

⁷ FRANCO 2006; BORGIO 2012, p. 33-53; COSTA 2013, p. 131-147.

⁸ HABINEK & SCHIESARO 1997; ZANKER 2006.

postantici, informațiile despre *princeps* în sursele târzii nu sunt foarte bogate⁹. Faptul nu trebuie să surprindă: grava recesiune suferită de istoriografie între mijlocul secolului al III-lea și jumătatea celui următor a dus aproape la „uitarea” epocii augustane, ca să adaptăm o afirmație a lui Ronald Syme ce privea vremea Antoninilor în panegiriștii gallo-romani¹⁰. Începuturile monarhiei imperiale romane – în particular, domnia lui Augustus – sunt amintite tangențial, private adesea de aspecte semnificative, în discursurile oratorilor gallo-romani din secolele III-IV¹¹ sau ale celor de curte din veacul al IV-lea¹², în tratatul satiric *Caesares* al lui Iulianus¹³, în paragrafe mai mult sau mai puțin extinse din breviarii de caracter didactic¹⁴, în *Historia Augusta*¹⁵, în *Res gestae* ammianeice¹⁶, în *Saturnalia*

⁹ DAHLHEIM 2010, p. 235-285, 366-384. Vezi și MECELLA 2013, p. 369-374.

¹⁰ SYME 1971, p. 90.

¹¹ Augustus este menționat doar de șapte ori – *Pan.*, VI [7], 11, 2 (durata vieții și domniei lui Augustus); 13, 4 (*concordia* dintre *diuus Augustus* și *gener* Agrippa); VII [6], 13, 4 (un pod de vase construit *ab Augusto tertius Caesar*); IX [12], 10, 1 (Augustus n-a asistat în mod direct la bătălia de la *Actium* (sic!)); XI [3], 9, 2: *urbs Nicopolis, quam diuus Augustus in monumentum Actiacae uictoriae trophaei instar exstruxerat*; XII [2], 11, 6 (Augustus alături de alți „buni suverani”); 33, 1 (comparând bătălia de la *Actium* cu cele câștigate de Theodosius I, panegiristul arăta că la cea dintâi au participat oameni vicioși – și nu e vorba doar de Antonius învinsul (*non dicam uictus Antonius*), dar și de învingătorul Augustus (*sed uictor Augustus*)); după SYME 1971, p. 90, Augustus e amintit doar de patru ori.

¹² De exemplu, AUSONIUS, în *Gratiarum actio*, 25 (a. 379), îi urează lui Gratianus să depășească numărul de consulat ale lui Valerius Corvinus – 6, Caius Marius – 7 și Augustus – 13; idee apropiată în CLAUDIUS CLAUDIANUS, *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti*, 641-642 (începutul lui ian. 398): Honorius să fie mereu consul și să depășească numărul consulatelor deținute de Marius și Augustus (*Sis, precor, assiduus consul Mariique relinquans/ et senis Augusti numerum*). Originea acestei informații e TAC., *Ann.*, I, 9, 2: *desiderio ut... septem C. Marii et cognominis tui Augusti tredecim consulatus unus aequiperes*. Despre informațiile din Ausonius, *Caesares*, vezi *infra*.

¹³ În afara mențiunilor amintite mai jos, vezi *Caes.*, 309 A (atitudinea deameleon; strălucirea privirii); 325 C (luptele cu Sextus Pompeius); 325 D – 326 A (asemenea „nobilului Alexandros” a fost chemat să conducă statul la o vârstă tânără; precum Caesar, a dus campanii împotriva germanilor, a cucerit Egiptul după bătălia de la *Actium*, i-a învins pe Brutus și Cassius la *Philippi* și pe Sextus Pompeius pe mare); 326 B (a administrat Roma pentru a o face puternică pentru veșnicie); 330 A (relația specială cu Apollo); 332 C-D (după propria mărturisire, cel mai bun lucru din lume este să domnești bine [*βασιλεῦσαι καλῶς*], având ca modele și suport curajul lui Caesar, clarviziunea lui Pompeius și propriul noroc [*δοῦναι τὴν Καίσαρος, δεινότητα δὲ τὴν Πομπηίου, τύχην δὲ τὴν ἐμήν*]) (ecou din PLUT., *FR*, 319 E: *δοῦναι τὴν Σκιπίωνος, εὐνοίαν δὲ τὴν Πομπηίου, Τύχην δὲ τὴν αὐτοῦ*). Despre construcția satirică de sorgine menippeică a portretului lui Augustus în *Caesares*, opera lui Iulianus vezi, BONANDINI 2012, p. 9-31.

¹⁴ Vezi *infra*.

¹⁵ În afară de aspectele de natură politico-ideologică pe care le vom discuta mai jos, iată alte informații, mai puțin relevante: *Sev.*, VII, 6: soldații lui Septimius Severus au cerut Senatului să le acorde 10.000 de sesterți de persoană, după exemplul celor care l-au adus la Roma pe Octavianus Augustus și care au primit aceeași sumă (cf. DIO CASS., XLVI, 46); *Sev.*, XVII, 2: Caesar [= Augustus] a dat un *iudex* alexandrinilor, înainte aceștia trăind fără *publicum consilium* (Augustus a refuzat ca Alexandria să aibă un senat – cf. DIO CASS., LI, 17); *Gord.*, XXI, 5: „Gordianus cel bătrân semăna atât de mult cu Augustus, încât lăsa impresia că posedă vocea, obiceiurile și statura acestuia” (*ut et uocem et morem et staturam eiusdem ostentare uideretur*).

¹⁶ Herodes a întemeiat orașul *Caesarea* în onoarea lui Octavianus (XIV, 8, 11); regele

macrobiene¹⁷, în compilația *Romana* a lui Iordanes¹⁸, în scrieri grecești târzii, unele fragmentare, pentru care depistarea surselor privitoare la istoria imperială timpurie pune la grea încercare pe exegeți (*Historia nea* a lui Zosimos¹⁹, *De magistratibus reipublicae Romanae* a lui Ioannes Lydus²⁰, *Chronographia* lui Ioannes Malalas²¹, *Historia Romana* a lui Hesychius Illustris²², *Historia Chroniké* a lui Ioannes Antiochenus²³ ș.a.²⁴), ori se lasă cu dificultate reconstituite din „istorii pierdute” (*Enmannsche Kaisergeschichte*, *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus senior)²⁵ ș.a. Pe de altă parte, modificările instituționale, schimbarea bazelor ideologice și religioase ale statului roman, apariția și dezvoltarea unor forme de expresie culturală diferite de cele clasice și afirmarea unor noi modele antropologice, fie au pus în umbră²⁶, fie au schimbat perspectiva asupra lui Augustus, așa cum o probează fără echivoc scrierile ecleziastice²⁷. Poate așa se

Cottius a fost primit în amiciția lui Octavianus (XV, 10, 2); în timpul lui Octavianus, procurator al Egiptului a fost Cornelius Gallus (XVII, 4, 5); Egiptul a fost cârmuit de regi prieteni romani, dar, după înfrângerea lui Antonius și a Cleopatrei în bătălia navală de la Actium, „a fost luat în stăpânire de Octavianus Augustus și transformat în provincie romană” (XXII, 16, 24); Octavianus a fost primul care a primit numele de *Augustus* (AMM., XXI, 14, 5); a introdus calendarul bisextul la Roma (AMM., XXVI, 1, 13).

¹⁷ MACR., *Sat.*, I, 10, 4 și 22 (în legile sale judiciare, Augustus a hotărât să fie sărbătorite trei zile de *Saturnalia*); 11, 21 (complotul pus la cale de Caepio); 11, 32 (Caesar Augustus a alcătuit în *Germania* și *Illyricum* mai multe cohorte de libeți, numindu-le *uoluntarias*); 12, 35 (*senatus-consultum* care hotăra schimbarea denumirii lunii *sextilis* în *augustus*, deoarece în această lună *Imperator Caesar Augustus* a devenit pentru prima dată consul, și-a sărbătorit de trei ori triumful în Roma, a condus de trei ori, plecând de la Ianiculum, legiunile care i-au urmat cu credință auspiciile, în această lună Egiptul a devenit provincie romană și s-a pus capăt războaielor civile și, deci, *hic mensis huic imperio felicissimus sit ac fuerit*); 14, 14-15 (corectarea calendarului iulian); 24, 10-11 (scrisoare adresată de Vergilius lui Augustus); II, 4, 1-31 (vorbe de spirit ale lui Augustus sau ale altora pe seama lui); 5 (spiritele și moravurile Iuliei, fiica lui Augustus); 7, 12-19 (rivalitatea dintre histrionii Pylas și Hylas pe vremea lui Augustus); VI, 8, 10 (σπεῦδε βραδέως = lat. *festina lente*).

¹⁸ IORD., *Rom.*, 84-86, 251-256.

¹⁹ ZOS., I, 5, 2-4; 6, 1-2; CONCA 2012, p. 91-95.

²⁰ IOANN. LYDUS, *Magistr.*, I, 6 (CSHB 29, p. 126), 12 (CSHB 29, p. 131), 15 (CSHB 29, p. 132-133), 34 (CSHB 29, p. 146-147); II, 3 (CSHB 29, p. 167-168), 6 (CSHB 29, p. 170-171), 13 (CSHB 29, p. 178), 19 (CSHB 29, p. 184), 28 (CSHB 29, p. 192); III, 10 (CSHB 29, p. 204), 22 (CSHB 29, p. 216), 46 (CSHB 29, p. 240).

²¹ IOANN. MAL., *Chron.*, VII, 187 (PG 97, col. 297-298); IX, 216-226 (PG 97, col. 335-352); X, 227-232 (PG 97, col. 351-358); MECELLA 2013, p. 349-374.

²² HES. ILL., *Hist.*, V = CONST. PORPHYR., *Them.*, II, 8.

²³ IOANN. ANTIOCH., *Hist. chron.*, fr. 80.1, 151-158, 162.1, 213; ROBERTO 2013, p. 409-434.

²⁴ Vezi, de exemplu, IOANN. NIK., *Chron.*, LXVII, 10-17 (CHARLES 2007, p. 50-51).

²⁵ BALDINI 2000, p. 53-69, 71-96; BALDINI 2004; BALDINI 2006, p. 7-18; PASCHOUD 2006; ZUGRAVU 2012a, p. 25-33.

²⁶ De exemplu, în scrierile Părinților cappadocieni, mențiuni despre Augustus aproape nu există – vezi NIGRO 2013, p. 248.

²⁷ Vezi *infra*. Exceptând pe OROSIUS (VI, 18-22), în alte surse creștine se întâlnesc puține date „profane” din biografia și principatul lui Augustus; câteva exemple: LACT., *Inst.*, II, 1, 22: visul pe care l-a avut Caesar Augustus înaintea bătăliei cu Brutus, datorită căruia, urmându-l, s-ar fi salvat (după VAL. MAX., I, 7, 1); AUG., *Civ.*, XVIII, 20: succesorii

explică faptul că lucrările speciale dedicate acestuia în scrierile tardoantice sunt destul de puține²⁸. La o privire rapidă însă, datele existente pot îngădui, *ab initio*, formularea observației că, așa cum este firesc, percepția suveranului e diferită în scrierile latine (occidentale) față de cele grecești (orientale), în cele păgâne față de cele creștine, în cele istoriografice propriu-zise (*breuiaria*, biografii, cronici etc.) față de cele oratorice, dogmatice, polemice etc. La fel se întâmplă cu maniera în care sunt tratate o serie de probleme politico-ideologice care au frământat societatea antică târzie și la care este raliat principatul său – prestigiul titlului imperial²⁹, sacralitatea puterii³⁰, tradiționalismul și autenticitatea valorilor romane³¹, succesiunea dinastică sau electivă³², atitudinea față de

lui Caesar Augustus s-au numit *Caesares*; XXII, 7: perioadele lui Cicero, dar mai ales cele ale lui Augustus și Tiberius au fost *eruditioribus utique temporibus*; CASSIOD., *Variae*, III, 52, 6: pe vremea lui Augustus, s-a realizat censul; IORD., *Get.*, XXIX, 150: Augustus a lărgit albia râului *Padus*; XLVI, 243: Imperiul roman de Apus a început să fie deținut de Octavianus Augustus – *primus Augustorum* – în anul 709 de la întemeierea Romei, dar a pierit o dată cu alungarea din domnie a lui Augustulus; ISID., *Etym.*, V, 33, 10: luna *sextilis* redenumită *augustus* de la Augustus Caesar; 36, 4: *aera* au fost stabilite de Caesar Augustus etc.

²⁸ KOLB 1972, p. 79-85; VON HAEHLING 1985, p. 197-220, mai ales p. 205-209; BIRD 1987, p. 139-151; RATTI 1996a (*non uidi*); KLEIN 2000, p. 205-236; D'ELIA 2001, p. 154-167, în special 161-167; BONANDINI 2012, p. 9-31; MECELLA 2013, p. 349-374; ROBERTO 2013, p. 409-434; IANNICELLI, p. 154-167 (accesibil pe www.academia.edu). Pentru Augustus în istoriografia bizantină, cf. CONCA 2012, p. 91-105.

²⁹ Vezi *SHA, Alex. Sev.*, X, 3-4; *PS.-AUR. VICT., Epit. Caes.*, I, 1; CHASTAGNOL 1994, CLVII-CLIX.

³⁰ De exemplu, pentru Augustinus, ca și pentru alți scriitori creștini, cel care i-a dat domnia lui Augustus, ca și celorlalți împărați, a fost Dumnezeu, iar nu zeii poliadici – *AUG., Civ.*, V, 21.

³¹ Vezi, de exemplu, *SHA, Alex. Sev.*, XXVIII, 7: Severus Alexander „voia să se creadă că e de origine romană, nefăcându-i plăcere să i se spună sirian” (*uolebat uideri originem de Romanorum gente trahere, quia eum pudebat Syrum dici*); de aceea, printre altele, „a așezat în forul divinului Nerva, for numit până astăzi *Transitorium*, statuii colosale în onoarea împăraților, reprezentați fie în picioare și goi, fie călări, cu toate titlurile și cu coloane de aramă pe care le erau gravate în ordine faptele săvârșite, după exemplul lui Augustus, care a așezat în for, din marmură, statuile celor mai de seamă bărbați cu menționarea faptelor săvârșite de ei” (*exemplo Augusti, qui summorum uirorum statuas in foro suo e marmore collocavit additis gestis*); informația survine într-un context polemic cu creștinismul. Pentru imaginile generalilor victorioși ridicate de Augustus în *Forum Augusti*, cf. *PLIN., XXII*, 13; *SUET., Aug.*, 31, 5; SPANNAGEL 1999.

³² Vezi *SHA, Sev.*, XX, 4-5: vorbind despre succesiunea nedemnă a lui Septimius Severus, autorul anonim, evocând principiul adopției celui mai bun în accesul la tron (vezi și *Aur.*, XIV, 4-7), scria, adresându-se – chipurile – cu vădit regret, lui Diocletianus: „este destul de limpede că aproape niciunul dintre oamenii de seamă n-au lăsat în urma lor un fiu bun și demn (*et reputanti mihi, Diocletiane Auguste, neminem facile magnorum uirorum optimum et utilem filium reliquisse satis claret*). Cei mai mulți ori au murit fără copii, ori i-au avut în așa fel, încât era mai bine pentru omenire să moară fără urmași (*Denique aut sine liberis uiri interierunt aut tales habuerunt plerique, ut melius fuerit de rebus humanis sine posteritate discedere*)”; și enumeră personaje reprezentative pentru istoria politică și culturală romană și greacă, printre care Augustus, despre care scrie: „Dar despre Augustus, care n-a avut bun nici măcar pe fiul adoptiv, deși putea să aleagă din atâția” (*Quid de Augusto, qui nec adoptiuum bonum filium habuit, cum illi legendi potestas fuisset ex omnibus?*) (XXI, 3); vezi și *SHA, Tac.*, VI, 6-8; CHASTAGNOL 1994, CLIX-CLXII;

barbari³³, raportul dintre putere și intelectualitate³⁴ ș.a. În rândurile de mai jos, vom aborda doar câteva aspecte de asemenea natură – *trecerea de la libertas la principatus și semnificația sa; metafora biologică a istoriei Romei; ideologia expansionistă; bunul suveran* – așa cum se reflectă ele în autorii latini și greci din secolele IV-VI, accentul căzând pe informațiile din breviariile istoriografice *Liber de Caesaribus* al lui Aurelius Victor (cca 358-360/1)³⁵, *Breuiarium ab Vrbe condita* al lui Eutropius (369)³⁶, *Breuiarium rerum gestarum populi Romani* al lui Festus (369-370)³⁷, *Liber de uiris illustribus Urbis Romae* redactat de un anonim în ultimul sfert al secolului al IV-lea³⁸ și *Epitome de Caesaribus* a unui alt anonim, compusă în primii ani ai secolului al V-lea³⁹; cei din urmă sunt cunoscuți în istoriografie ca Pseudo-Aurelius Victor. Deși alcătuite din date abreviate, selectate subiectiv, dintre toate sursele târzii păstrate, acestea conțin destule referințe despre Augustus – ascendență, parcurs politic până la *imperium*, politică internă, acțiuni externe, *bona* și *uitia*, posteritate⁴⁰. Neîndoind, elementele respective sunt preluate din izvoarele consultate – aspect despre care vom vorbi la locul potrivit⁴¹; prin urmare, nu oferă informații spectaculoase, dar reflectă maniera specifică de receptare a unei personalități din istoria imperială timpurie în vremurile târzii ale Antichității, interesul mediat de evoluția instituțiilor și de contextul politic și spiritual al autorilor pentru un aspect sau altul al principatului augustan, semnificațiile noi, originale, pe care aceștia le dau unora dintre aspecte și care sunt de-o „remarcabilă contemporaneitate”, cum scria Paul M. Martin⁴².

1) *Trecerea de la libertas la principatus și semnificația sa: Augustus – oppressor libertatis*

a) *momentul*. Problema nu e lipsită de importanță, de vreme ce, pe urmele

PASCHOUD 2002a, XV, 101-102, 271-272, 305. Despre problema succesiunii în literatura antică târzie vezi și MOLÈ VENTURA 1992; TANTILLO 1998, p. 251-265.

³³ Vezi, de exemplu, THEMIST., *Or.* 16, 211 C; vezi și *infra*.

³⁴ Vezi, de exemplu, IULIAN., *Caes.*, 309 C și 326 A-B, dar în notă ironică; THEMIST., *Or.* 5, 63 D; *Or.* 8, 108 B-C; *Or.* 10, 130 B; *Or.* 11, 145 B; *Or.* 13, 173 C; *Or.* 34, 8; vezi, în general, UGLIONE 2003; FRANCO 2006.

³⁵ Despre acest autor, vezi, în ultimă instanță, DEN BOER 1972, p. 19-113; BIRD 1984; ROHRBACHER 2002, p. 42-48; ZUGRAVU 2006, p. 13-23, cu bibliografie; BANCHICH 2007, p. 308-309.

³⁶ Despre autor și operă vezi, în ultimă instanță, DEN BOER 1972, p. 114-172; HELLEGOUARC'H 1999, VII-LXXV; CIZEK 2008; ROHRBACHER 2002, p. 49-56; BANCHICH 2007, p. 309; FELE 2009, p. 30, nota 115; GASTI 2014, XX-L.

³⁷ Despre autor și operă vezi, în ultimă instanță, ARNAUD-LINDET 1994, V-XXXIX; ROHRBACHER 2002, p. 57-63; ZUGRAVU 2003, p. 97-140, cu bibliografie; BANCHICH 2007, p. 309-310; FELE 2009, p. 7-87.

³⁸ Despre autor și operă vezi, în ultimă instanță, ZUGRAVU 2003, p. 57-58, cu bibliografie; MARTIN 2004, p. 315-324.

³⁹ Despre autor și operă vezi, în ultimă instanță, SCHLUMBERGER 1974; FESTY 1999, VII-CV, 59-238; ZUGRAVU 2012a, p. 11-108, cu bibliografie.

⁴⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 1; 8, 7; EUTR., VII, 1-10; Fest., 4, 5; 5, 2; 7, 5; 11, 3-4; 13, 3; 19, 1-2; 20, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I; VIII, 6; XII, 12; *Vir. ill.*, 79; 81, 6; 82, 6; 83, 6; 84, 4; 85, 2-4.

⁴¹ Vezi aici doar BALDINI 2000, p. 53-69, 71-96; BALDINI 2006, p. 9-10, 16.

⁴² MARTIN 2006, p. 161.

anticilor, cum vom vedea îndată, începând cu Theodor Mommsen la mijlocul secolului al XIX-lea și până astăzi, istoriografia a oscilat în a desemna când pe Caesar, când pe Augustus ca „arhitect al Imperiului roman”, în ultimele decenii conturându-se tot mai mult ideea că „la creazione del principato non fu opera di un uomo solo”, atât „tatăl” (Caesar), cât și „fiul” (Augustus) împărțindu-și „meritele” și „responsabilitatea” edificării monarhiei imperiale romane⁴³. Cvasimajoritatea izvoarelor târzii, fie ele latine sau grecești, păgâne ori creștine, consideră că Roma a trecut de la regimul republican la cel monarhic imperial sub Augustus, fapt ce presupune asimilarea tradiției antice proaugustane, motivate însă diferit, prezente atât la autori păgâni, cât și la cei creștini⁴⁴. Toți breviarorii târzii se aliniază acestui punct de vedere⁴⁵: *hic /Octavianus, Caesaris nepos – n.n./ est qui postea Augustus est dictus et rerum potitus* („acesta este cel care s-a numit mai târziu Augustus și care a dobândit supremația asupra statului roman”), scria, de exemplu, Eutropius⁴⁶.

Sunt și autori tardoantici, care, pe urmele lui Flavius Josephus⁴⁷, Suetonius⁴⁸ și, parțial, Dio Cassius⁴⁹, consideră că fondatorul Imperiului a fost Caesar⁵⁰. Eusebius de *Caesarea*, de exemplu, în *Chronographia*, prima parte din *Chronica* (cca 295-303, completată în 325), atunci când insistă pe ideea de putere personală și de monarhie, privilegiază pe Caesar (ideea va fi reluată de Hieronymus în traducerea sa din 380), dar când vorbește de succesiunea greacă a imperiilor, îl preferă pe Augustus; cu alte cuvinte, Caesar reprezintă *monarchia*, iar Augustus – *basileia*. În schimb, în *Historia ecclesiastica*, *Demonstratio euangelica* și *Praeparatio euangelica*, unde dezvoltă concepția providențialistă asupra Imperiului, se oprește numai asupra lui Augustus datorită sincronizării cu nașterea lui Isus⁵¹. În *Chronographia* sa, Ioannes Malalas este ușor ambiguu: îl numește pe Caesar „dictator sau

⁴³ ZECCHINI 2010, p. 48-62, citatele de la p. 62, respectiv 60; vezi și ROMAN 2007, p. 245-250.

⁴⁴ Dintre autorii păgâni: LIV., *Per. CXXXIV*; NIK. DAM., *VC*; STR., VI, 4, 2; TAC., *Hist.*, I, 1, 2; *Ann.*, I, 1-4; FLOR., I, *prooem.*, 1; 7-8; I, 18 (1), 1-2; II, 14; 34 (19), 2 (BESSONE 1996, p. 23; FACCHINI TOSI 1998, p. 18, 80, 105-106); APP., *Civ.*, I, 5; AMP., 29, 3; DIO CASS., XLIV, 11-35; LII; LIII, 11; 17; HDN., 1, 1; dintre cei creștini: MELIT. SARD. *apud EUS.*, *HE*, IV, 26, 7-8; TER., *Ad nat.*, I, 7, 8; *Apol.*, XXXIV, 1; Augustus – *formator imperii*; HIPPOLYTUS din Roma, *Comm. in Dan.*; *De Christo et Antichristo*; *Chronica*; ORIG., *Contra Cels.*, II, 30. Pentru toate acestea vezi și INGLEBERT 1996, p. 50, 57-58, 62, 66, 68-69, 70-71, 87; ZECCHINI 2010, p. 61.

⁴⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; FEST., 2, 1 cu 4 (*imperatores ab Octaviano Caesare Augusto in Iouianum fuerunt numero XLIII per annos CCCCVII*); 3, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1-3; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 7.

⁴⁶ EUTR., VII, 1, 2; 8, 2: *ex eo rem publicam per quadraginta et quattuor annos solus obtinuit.*

⁴⁷ IOS., *AJ*, XIV, 270; *BJ*, I, 11, 1; ZECCHINI 2010, p. 61.

⁴⁸ SUET., *Caes.*; ZECCHINI 2010, p. 62.

⁴⁹ El distinge între *basileia* (regalitatea), *democratia* (republica), *dynasteia* (triumviratul) și *monarchia* (Augustus) – DIO CASS., LII, 1; INGLEBERT 1996, p. 52, nota 153.

⁵⁰ Aceeași opinie la Dionysios din Halicarnassos (INGLEBERT 1996, p. 50) și Castor din Rhodos (autor din secolul I a. Chr., care a scris, printre altele, un *Chronicon* – cf. PHOT., *Bibl.* (http://en.wikipedia.org/wiki/Castor_of_Rhodes; INGLEBERT 1996, p. 50).

⁵¹ Pentru toate acestea, vezi INGLEBERT 1996, p. 154, 155, 158-159, 165-167, 219, 237, 256; MECELLA 2013, p. 353.

monarh" (Ο δὲ Καῖσαρ Ἰούλιος ὁ δικτάτωρ, ὃ ἐστὶ μονάρχης)⁵², dar arată că „primul împărat și monarh al romanilor... a fost preadivinul Augustus" (ἐγένετο δὲ βασιλεύς Ῥωμαίων πρῶτος καὶ μόνος καὶ ὀργιοφάντης ὁ αὐτὸς θεϊότατος Αὔγουστος)⁵³. Dintre sursele latinești, *Calendarul din 354 (Chronographus anni CCCLIII)*, document de-o excepțională importanță pentru conviețuirea în mediul oficial aristocratic roman a religiei civice, a cultului imperial și a celui creștin, menționează doar sărbătorile dedicate lui Caesar, nu și pe cele ale lui Augustus, fapt care se înscrie în tradiția suetoniană⁵⁴. Acesteia i se raliază, printre alții, poetul păgân Decimus Magnus Ausonius (a doua jumătate a secolului al IV-lea)⁵⁵ și istoricul ecleziastic Gregorius Touronensis (secolul al VI-lea)⁵⁶.

Privitor la anul efectiv al instituirii principatului augustan, autorii târzii, precum cei din perioada clasică, oscilează în funcție de intervalul la care fac referință, respectiv la ceea ce putem numi „durata lungă” sau „durata scurtă” a carierei politice a lui Octavianus Caesar Augustus⁵⁷; „durata lungă” debutează în momentul când, la 19 ani (*anno undeuiginti natus*), ca *priuatus*, cum mărturisește în *Res gestae*⁵⁸, tânărul Caesar s-a avântat în tumultul vieții publice romane; cea „scurtă” – în anul când a început să conducă singur (*solus*)⁵⁹. Ambele cronologii – una de 56 de ani, cealaltă de 44 de ani – apar în *Breuiarium ab Urbe condita*⁶⁰ și în *Epitome de Caesaribus*⁶¹, *Liber de Caesaribus* menționând-o doar pe cea din urmă⁶². Cifra 56, prezentă la Tacitus⁶³, de unde, foarte probabil, au preluat-o breviatorii,

⁵² IOANN. MAL., *Chron.*, IX, 215 (PG 97, col. 333-334); MECELLA 2013, p. 355.

⁵³ IOANN. MAL., *Chron.*, IX, 225 (PG 97, col. 349-350) (MECELLA 2013, p. 355-356, 363). Aceeași atitudine la IOANNES ANTIOCHENUS, *Hist. chron.*, fr. 80.1 (ROBERTO 2013, p. 413) și IOANNES LYDUS, *Magistr.*, I, 38 (CSHB 29, p. 152); 51 (CSHB 29, p. 162-163); II, 2-3 (CSHB 29, p. 166-168).

⁵⁴ SALZMAN 1990; INGLEBERT 1996, p. 193-195.

⁵⁵ AUS., *Caes.*, I, 2, 1-2: *Primus regalem patefecit Iulius aulam/ Caesar et Augusto nomen transcripsit et arcem*; de asemenea, I, 3, 1; 4, 1; II, 1, 3; 2.

⁵⁶ GREG. TOUR., *HF*, I, 18: *Post hos imperator primus Iulius Caesar fuit, qui tutius imperii obtenuit monarchiam; secundus Octavianus, Iulii Caesaris nepos, quem Augustum uocant, a quo et mensis Augustus est uocitatus.*

⁵⁷ În *breuiaria*, numele apare în mai multe forme, care nu reflectă evoluția formulei onomastice: Octavianus (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; 3, 3; EUTR., VII, 1, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 2), Caesar (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; EUTR., VII, 3, 2; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 83, 6; 85, 2), Gaius Caesar (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 2), Caesar Octavianus (EUTR., VII, 2, 1; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, II, 1), Augustus (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; 2, 1; 2, 4; 3, 2; 8, 7; 39, 25; EUTR., VII, 3, 3; 7, 1; 7, 12, 1; 15, 3; FEST., 20, 2; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 81, 5; 82, 6; 84, 4; 85, 2; 85, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 2; I, 28; II, 3; VIII, 6; IX, 16; XII, 12), Octavianus Caesar Augustus (FEST., 2, 4; 5, 2; 11, 3; 13, 3; 19, 1-2), Caesar Octavianus Augustus (EUTR., VII, 3, 1; 6, 1), Caesar Augustus Octavianus (EUTR., VII, 4, 1), Caesar Augustus (EUTR., VII, 1, 2; 3, 4), Augustus Caesar (FEST., 4, 5; 11, 4), Octavianus Augustus (EUTR., VII, 7; 8, 1), Augustus Octavianus (EUTR., I, 12, 2), Iulius Octavianus Caesar Augustus (FEST., 7, 5).

⁵⁸ RG, 1, 1.

⁵⁹ EUTR., VII, 8, 2.

⁶⁰ EUTR., VII, 8, 3-4.

⁶¹ PS.-AUR. VICT., *Epit.*, I, 30.

⁶² AUR. VICT., *Caes.*, I, 2.

⁶³ Ea apare în mod explicit în *Dial.*, XVII, 3 și se deduce din *Ann.*, I, 9. De asemenea, este menționată de Tertulianus (*Adv. Iud.*, VIII, 10); la Theophilus Antiochenus sunt 56 ani,

dar și la autori timpurii și târzii⁶⁴, plasează *initium principatus*, pentru a-l parafraza pe Eutropius⁶⁵, în anul 43 a. Chr., când Caesar *filius* a fost primit în rândurile Senatului (2 ianuarie), i s-a acordat *imperium pro praetore* (7 ianuarie)⁶⁶, a fost salutat pentru prima dată ca *imperator* (16 aprilie)⁶⁷, a fost desemnat *consul suffectus* (19 august)⁶⁸ și a devenit triumvir (27 noiembrie)⁶⁹. Către același an conduce și sistemul cronologic folosit de Festus în *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, sistem conform căruia regimul consular a avut o durată de 467 de ani⁷⁰, anume a *Bruto et Publicola in Pansam et Hirtium* („de la Brutus și Publicola până la Pansa și Hirtius”)⁷¹. Eusebius de *Caesarea*, în schimb, urmându-l pe Flavius Josephus⁷², îi atribuie lui Augustus 57 de ani de domnie⁷³, echivalând anul uciderii lui Caesar (44 a. Chr.) cu începutul monarhiei augustane. Alți autori târzii propun date mai mult sau mai puțin apropiate de cele tocmai discutate⁷⁴.

Cealaltă cifră, 44, întâlnită în epoca clasică la Suetonius⁷⁵ și Dio Cassius⁷⁶ – cunoscuți, cu multă probabilitate, de Aurelius Victor (preluat de Pseudo-Aurelius Victor în *Epitome*) și Eutropius –, indică drept moment de debut al puterii singulare exercitate de *Imperator Caesar Divi filius*, cum se intitula atunci Octavian, anul 31 a. Chr., marcat de înfrângerea lui Antonius la *Actium* (2 septembrie). Către aceeași dată ne îndreaptă și anul 722 *ab Vrbe condita* menționat în debutul scrierii lui Aurelius Victor, care evidențiază azeziunea acestuia sau, mai degrabă, a sursei din care s-a inspirat, la cronologia varroniană⁷⁷. La începutul secolului al V-lea,

4 luni și o zi (3 *Autol.*, XXVII); vezi și ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61.

⁶⁴ *Cronographus anni CCCLIII* (SALZMAN 1990), Hieronymus (*Chron.*), Epiphanius de *Salamis* (*Ank*, 60: 56 ani și 6 luni), Iordanes (*Rom.*, 85; 256), Ioannes Malalas (*Chron.*, IX, 225) (*PG* 97, col. 349-350), Ioannes de Nikiu (*Chron.*, LXVII, 11: 56 de ani și 6 luni) (CHARLES 2007, p. 50); ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61.

⁶⁵ *EUTR.*, VII, 8, 3.

⁶⁶ *CIC.*, *Phil.*, V, 17; XI, 8; *LIV.*, *Per.* CXVIII; *RG*, 1, 2-3; *VELL.*, II, 61, 3; *SUET.*, *Aug.*, 10, 2-3; *TAC.*, *Ann.*, I, 10; *APP.*, *Civ.*, III, 51; *DIO CASS.*, XLVI, 29; ZUGRAVU 2004, p. 127-130, notele 10-11, cu izvoare și bibliografie; SCHEID 2007, p. 28-30, cu izvoare și bibliografie.

⁶⁷ *RG*, 4, 1; *TAC.*, *Ann.*, I, 9; *DIO CASS.*, XLVI, 38; ZUGRAVU 2004, p. 142, nota 27; SCHEID 2007, p. 32-34.

⁶⁸ *LIV.*, *Per.* CXIX; *RG*, 1, 4; *VELL.*, II, 65, 2; *SUET.*, *Aug.*, 26, 1; *TAC.*, *Ann.*, I, 9; 10; *Dial.*, XVII, 2; *APP.*, *Civ.*, III, 90-94; *DIO CASS.*, XLVI, 41-46; ZUGRAVU 2004, p. 130-131, nota 12, cu izvoare și bibliografie; SCHEID 2007, p. 29, cu izvoare și bibliografie.

⁶⁹ *LIV.*, *Per.* CXIX-CXX; *RG*, 1, 4; 7, 1; *VELL.*, II, 65-73; *FLOR.*, II, 16; *SUET.*, *Aug.*, 27, 1; *PLUT.*, *Cic.*, 46, 4; *Ant.*, 19, 1; *APP.*, *Civ.*, III, 96; IV, 2-51; *DIO CASS.*, XLVI, 54-56; XLVIII, 2-19; ZUGRAVU 2004, p. 131-132, nota 13, cu izvoare și bibliografie; SCHEID 2007, p. 29-30, 37-38, cu izvoare și bibliografie.

⁷⁰ *FEST.*, 2, 1; 2, 3; 3, 2; ZUGRAVU 2003, p. 206-208 (nota 9), 232-234 (nota 23); FELE 2009, p. 148-149, 155-156.

⁷¹ *FEST.*, 2, 1; ZUGRAVU 2003, p. 228-232, notele 20-22; FELE 2009, p. 156.

⁷² *JOS.*, *BJ*, II, 9, 1; *AJ*, XVIII, 2, 2: 57 de ani, 6 luni și 3 zile; ZECCHINI 2010, p. 61; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61.

⁷³ *EUS.*, *HE*, I, 9, 2; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61.

⁷⁴ *Pan.*, VI [7], 11, 2: 50 de ani; *Chronicon Paschale*: 54 de ani (*PG* 92, col. 474); *ISID.*, *Etym.*, V, 39, 26: 56 de ani; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61; vezi însă și *SHA*, *Prob.*, XXII, 4: *cuius imperii /Augustus/ annis uix potest adiuui*.

⁷⁵ *SUET.*, *Aug.*, 8, 2; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 63.

⁷⁶ *DIO CASS.*, LVI, 30; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 63.

⁷⁷ *AUR. VICT.*, *Caes.*, 1, 1; ZUGRAVU 2006, p. 199, notele 1-2, cu izvoare și

autorul anonim al *Epitomei despre împărați* a reluat informația lui Victor⁷⁸, adaugând însă un element cronologic suplimentar, anume numărul de ani scurs de la înlăturarea regalității – *ab exactis uero regibus quadringentesimo octogesimoque* („dar al 480-lea <an> de la alungarea regilor”)⁷⁹; opinia, asupra căreia nu e cazul să insistăm, e oarecum singulară în istoriografia latină, întrucât plasează trecerea de la *regnum* la *libertas* în 511 a. Chr.⁸⁰

După cum se poate observa, pentru niciunul dintre breviatori Principatul n-a debutat în anii '20 ai secolului I a. Chr., cum susține cea mai mare parte a istoriografiei contemporane ghidându-se după însăși mărturia împăratului din *Res gestae* sau după alte surse timpurii⁸¹.

b) *forma de guvernământ; semnificația ei.* În privința regimului politic, atât autorii clasici, cât și cei târzii, nu s-au înșelat: deși Augustus declara în *Res gestae* că, [*po]tens re[ru]m om[n]ium*⁸², a transferat conducerea statului din puterea sa în cea a Senatului și a poporului roman (*rem publicam ex mea potestate in senat[us popul]ique R[om]ani [a]rbitrium transtuli*)⁸³ – cu alte cuvinte, că a restabilit vechea „constituție” (*restitutor rei publicae; res publica restituta*)⁸⁴ –, Roma a cunoscut o fractură în evoluția formelor de guvernământ și a instituțiilor politice: „începând din acel moment – scria Dio Cassius, cu referire la anul 27 a. Chr. –, s-a întemeiat monarhia propriu-zisă (ἀκριβῆς μοναρχία κατέστη)”⁸⁵; „s-a ajuns din nou la stadiul puterii absolutiste” (*ad regimen singularis imperii recidit*), preciza Lactantius⁸⁶; e o realitate pe care o recunosc toate izvoarele latine și grecești ale perioadei romane clasice⁸⁷. Ceva mai târziu, Aurelius Augustinus făcea o remarcă

bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 63, cu izvoare și bibliografie.

⁷⁸ *Anno Urbis conditae septingentesimo vicesimo secundo... mos Romae repetitus uni prorsus parendi* – „În cel de-al 722-lea an de la întemeierea Romei... la Roma s-a reluat deprinderea de a da întrutotul ascultare unui singur om” – PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1.

⁷⁹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1.

⁸⁰ ZUGRAVU 2012a, p. 230, nota 2, cu izvoare și bibliografie.

⁸¹ RG, 34, 1-3: anii 28-27 a. Chr.; ZUGRAVU 2004, p. 300-303 (notele 295-298), 305 (notele 302-303), cu izvoare și bibliografie; SCHEID 2007, p. 82-92, cu izvoare și bibliografie; LIV., *Per. CXXXIV: C. Caesar rebus compositis et omnibus prouinciis in certam formam redactis Augustus quoque cognominatus est; et mensis Sextilis in honorem eius appellatus est*: anul 27 a. Chr.; ZECCHINI 2010, p. 61; TAC., *Ann.*, III, 28: anul 28 a. Chr.; DIO CASS., LII, 41: în anul 29 a. Chr., *Caesar filius* „și-a adăugat titlul de *imperator* (αὐτοκράτορος ἐπίκλησιν)... prin care era semnificată puterea în stat (τὸ κράτος διασημαίνουσας)”; LIII, 16-17: 27 a. Chr.; ZECCHINI 2010, p. 61.

⁸² Conform noii lecturi a fragmentului din *Monumentum Antiochenum* – BOTTERI 2003, p. 261-267; LEBEK 2004, p. 60; DREW-BEAR & SCHEID 2005, p. 217-260; SCHEID 2007, p. 86-88, cu bibliografie; JUDGE 2012, p. 55-58.

⁸³ RG, 34, 1; vezi și DIO CASS., LII, 1.

⁸⁴ Vezi ZUGRAVU 2004, p. 125-126 (notele 5-6), 301 (nota 297), cu izvoare și bibliografia anterioară; SCHEID 2007, p. 86-88, cu izvoare și bibliografie; MANTOVANI 2008, p. 5-54; HURLET & MINEO 2009; PHILLIPS 2012, p. 134-150. Termeni apropiați se întâlnesc și în sursele târzii – vezi, de exemplu, AUG., *Civ.*, III, 21: *reuocasse et quasi morbida uetustate conlapsam ueluti instaurasse ac renouasse rem publicam*; SHA, *Car.*, III, 1: *per Augustum... reparata...*

⁸⁵ DIO CASS., LIII, 17.

⁸⁶ LACT., *Inst.*, VII, 15, 16.

⁸⁷ STR., XVII, 3, 25; VELL., II, 89; TAC., *Ann.*, I, 2; 8-9; III, 28; IV, 33; SUET., *Aug.*, 28,

similară: *apud Romanos autem iam mutato rei publicae statu imperante Caesare Augusto*⁸⁸. Pe urmele surselor lor, breviarorii împărtășesc aceeași opinie, desemnând regimul instaurat de Augustus ca pe o monarhie, dar nu în înțelesul grecesc – incompatibil cu mentalitatea romană⁸⁹ –, ci în sensul puterii unuia singur în stat⁹⁰: „la Roma s-a reluat deprinderea de a da întrutotul ascultare unui singur om (*uni prorsus parendi*), celui numit împărat în loc de rege (*pro rege imperatori*) sau, cu un nume mai venerat, *Augustus (uel sanctiori nomine Augusto appellato)*”, scria Pseudo-Aurelius Victor în *Epitome de Caesaribus*⁹¹, amplificând cu ecouri din Florus⁹² informația preluată din *Liber de Caesaribus* al lui Aurelius Victor⁹³, care, la rândul-i, se inspirase, foarte probabil, din Tacitus: după bătălia de la Actium – scria acesta în *Istorie* –, „întreaga putere” a fost „conferită” „unui singur om” (*omnem potentiam ad unum conferri*)⁹⁴. Această supremație politică (*rerum potitus*)⁹⁵ a lui Augustus, alcătuită dintr-un „amalgam”⁹⁶ de competențe, unele amintite și de sursele târzii, inclusiv de breviarorii⁹⁷, este numită în scrierile epitomate *principatus*⁹⁸, *imperium*⁹⁹, *summa rerum*¹⁰⁰ și *potentia*¹⁰¹ iar posesorul ei este desemnat cu titlul de *imperator*¹⁰² și *Augustus*¹⁰³ – termeni întâlniți și în autorii timpurii¹⁰⁴. Doar în *De uiris illustribus*, Augustus apare ca *dictator in perpetuum*¹⁰⁵, dar e o eroare preluată din *Epitoma* lui Florus sau, poate, dintr-un izvor comun¹⁰⁶; Tacitus,

2; APP., BC, *prooem.*, 6; DIO CASS., LII, 1; HDN., I, 1, 4; GIUA 1985, p. 5-27; BALDINI 2000, p. 33-38; MARTÍNEZ-PINNA 2009, p. 265-276; MARTIN 2009a, p. 267-279.

⁸⁸ AUG., *Civ.*, XVIII, 46.

⁸⁹ VEZI DIO CASS., LIII, 17: „Nu-i mai puțin adevărat că romanii urau în așa măsură acest cuvânt, încât au mers până acolo că n-au numit pe împărații lor nici dictatori, nici regi, nici într-un alt chip asemănător”; BALDINI 2000, p. 38.

⁹⁰ EUTR., VII, 8, 1-2: „din momentul acesta /31 a. Chr., anul încheierii războaielor civile – n.n./... /Octavianus Augustus – n.n./ a condus singur republica (*ex eo rem publicam... solus obtinuit*)” (subl. n.).

⁹¹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1.

⁹² FLOR., II, 34: *sed sanctius et reuerentius uisum est nomen Augusti*. Florus a fost utilizat pe larg de autorii târzii – vezi FACCHINI TOSI 1998, p. 23.

⁹³ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; vezi *supra*.

⁹⁴ TAC., *Hist.*, I, 1, 1; vezi și IV, 33; ZUGRAVU 2006, p. 199, nota 3, cu bibliografie.

⁹⁵ EUTR., VII, 1, 2.

⁹⁶ FAGAN (<http://www.luc.edu/roman-emperors/auggie.htm>).

⁹⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1 (*cura annonae*); 1, 6 (*pater patriae; tribunicia potestas*); EUTR., VII, 2, 1; 8, 1 (consul); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 3 (*tribunicia potestas*); I, 5-6 (*cura annonae*); I, 11 (*imperator - general*); I, 28 (*pater patriae*).

⁹⁸ EUTR., VII, 8, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 29; I, 30 (verbul *imperare*).

⁹⁹ EUTR., VII, 8, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 3.

¹⁰⁰ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 27.

¹⁰¹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 31.

¹⁰² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1.

¹⁰³ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; EUTR., VII, 1, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1-2. Nu avem în vedere aici *cognomen*-ul Augustus.

¹⁰⁴ De exemplu, DIO CASS., XLIII, 44; LII, 40-41; LIII, 17.

¹⁰⁵ PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 7: *Dictator in perpetuum factus a senatu ob res gestas, Divus Augustus est appellatus*.

¹⁰⁶ FLOR., II, 13; 34; VEZI ARNAUT-LINDET 2003, XV (nota 26), 40 (nota 5). Despre utilizarea de către anonim a scrierii lui Florus, vezi și FACCHINI TOSI 1998, p. 23. Este drept că lui Augustus i-a fost conferită dictatura perpetuă în 22 a. Chr., dar a refuzat-o –

un critic subtil al regimului augustan, scria că „statul... și-a găsit așezarea nu prin regalitate și nici prin dictatură, ci prin numele de «princeps»” (*Non regno tamen neque dictatura, sed principis nomine constitutam rem publicam*)¹⁰⁷. Prin urmare, concentrarea prerogativelor puterii și subordonarea tuturor ordinilor sociale, cum menționa Aurelius Victor (după Tacitus)¹⁰⁸, nu lăsau nicio urmă de îndoială că guvernarea alunecase într-un regim de conducere personală; vechiul principiu „constituțional” republican al distribuirii echilibrate a competențelor¹⁰⁹ fusese abolit în favoarea preeminenței politice a împăratului: toate pârghiile puterii, scria Augustinus, se găseau „în mâna monarhului” (*regalia arbitrium*)¹¹⁰, apreciere ce amintește de observația genială a lui Tacitus: principelui îi revenea „decizia supremă în toate chestiunile” (*summum rerum iudicium*) iar senatorilor și cavalerilor – „gloria supunerii” (*obsequii gloria*)¹¹¹.

Ajungem, astfel, la un aspect foarte important, respectiv modul în care au interpretat autorii târzii, indiferent de limbă și religie, trecerea de la *libertas* (regimul republican)¹¹² la *principatus*. Pornind de la o sugestie a lui Hervé Inglebert din lucrarea *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome. Histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)*, Paris, 1998¹¹³, putem afirma că scrierile tardoantice oferă două perspective asupra semnificației instaurării principatului augustan: una *politică* în cele păgâne (preponderent latine), alta *politică și religioasă* în cele creștine (preponderent grecești). Cea dintâi decurge din „spiritul partizan”¹¹⁴, generat de interesele

RG, 5, 1; VELL., II, 89, 5; TAC., *Ann.*, I, 9; SUET., *Aug.*, 52; DIO CASS., LIV, 1; ZUGRAVU 2004, p. 147-148, nota 38; SCHEID 2007, p. 34-35.

¹⁰⁷ TAC., *Ann.*, I, 9; vezi și I, 1: „sub titlul de «princeps», a luat sub conducerea lui toate treburile statului”; I, 4: „renunțând la egalitate, toți ascultau de ordinele principelui”; III, 28: *pace et principe*. Totuși, niciunul dintre breviatori nu folosește termenul *princeps* pentru Augustus. De altfel, într-o analiză comparativă a vocabularului puterii suverane întreprinse de curând, am constat că, în general, epitomatorii preferă pe *imperator* lui *princeps*; ne însușim explicația lui Joseph Hellegouarc’h formulată despre acest aspect în breviarul lui Eutropius: istoricul a făcut „une différence implicite entre *imperator* indiquant l’empereur lorsqu’il exerce un pouvoir autoritaire et conquérant, et *princeps*, lorsqu’il s’applique à manifester sa supériorité intellectuelle, morale sur ses sujets” – HELLEGOUARC’H 1998, p. 373.

¹⁰⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1: „îndată ce i-a câștigat de partea sa pe soldați prin recompense, iar pe oamenii de rând prin aparența grijii pentru aprovizionare, i-a supus fără greutate și pe ceilalți” (*illectis per dona militibus atque annonae curandae specie vulgo ceteros haud difficulter subegit*); cf. TAC., *Ann.*, I, 2: *ubi militem donis, populum annona, cunctos dulcedine otii pellexit... ceteri nobilium... tuta et praesentia quam vetera et periculosa mallent* („de îndată ce i-a atras pe soldați momindu-i cu daruri, plebea, prin distribuire gratuite de grâu, și pe toți prin dulceața păcii... iar ceilalți dintre nobili... preferau prezentul sigur primejdiilor din trecut”); vezi ZUGRAVU 2006, p. 200-201, nota 7.

¹⁰⁹ CIZEK 1998a, p. 101-102, 103-104. Vezi și FELTON 2001, p. 84-87; CANFORA 2009, p. 113-116; ZECCHINI 2011, p. 525-535.

¹¹⁰ AUG., *Civ.*, III, 21.

¹¹¹ TAC., *Ann.*, VI, 8.

¹¹² Pentru înțelesul noțiunii *libertas* vezi mai recent, PIANEZZOLA 1997, p. 142-154; ROMAN 2007, p. 46-47, 226; MURONI 2013.

¹¹³ INGLEBERT 1996, p. 41, 42, 45, 47-51, 146.

¹¹⁴ CIZEK 1998b, p. 38.

politice ale cercurilor senatoriale, pe care istoriografia latină l-a avut de la origini și până în vremurile târzii ale Antichității¹¹⁵. El se întâlnește și la autorii de *breuiaria*, pentru care Senatul reprezenta adevăratul pol al vieții instituționale, politice și culturale a statului¹¹⁶. Imaginea asupra lui Augustus e, și ea, un bun exemplu al acestui partizanat; calitățile personale excepționale¹¹⁷, virtuțile civice, realizările din timpul domniei, propaganda agresivă în favoarea legitimării ca *uindex libertatis*¹¹⁸ n-au convins pe istoricii păgâni timpurii și târzii – unii membri, alții apropiați ai grupurilor conservatoare senatoriale romane – că antinomia politică dintre *principatus* și *libertas* – *res olim dissociabiles* („rânduiești cu neputință de pus împreună”), cum scria Tacitus¹¹⁹ – poate fi depășită și că lui Augustus îi revine responsabilitatea incontestabilă în subordonarea a „însăși libertății republicii” „puterii sale proprii” (*ipsam libertatem rei publicae... dicioni propriae subiugaret*) – cum scria Aurelius Augustinus¹²⁰; cu alte cuvinte, că, datorită lui, *libera res publica*, adică regimul politic republican, a încetat – *amissa libertate*, după creștinul Lactantius¹²¹, *libertate deposita*, după păgânul „Vopiscus”¹²². Nu e de mirare, așadar, că, încă la începutul secolului al V-lea, pentru autorul anonim al *Epitome-i despre împărați*, foarte probabil un apropiat al cercului politico-literar al *Nicomachi-lor-Symmachi-lor*¹²³ – elita partidei păgâne conservatoare romane¹²⁴ –, Augustus, la „dobândirea domniei” (*in adipiscendo principatu*), a fost un *oppressor libertatis*¹²⁵ – formulă nemaiîntâlnită în niciun izvor anterior, dar care, așa cum au arătat exegeții, trebuie să fi fost împrumutată din *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus *senior*¹²⁶. La rândul lui, Eutropius, *uir clarissimus* și profund admirator al prerogativelor Senatului¹²⁷, deși, în general, favorabil lui Augustus, nu uită să amintească aspectele negative ale parcursului politic al acestuia, care au subminat autoritatea înaltului ordin: obținerea consulatului sub amenințarea armelor¹²⁸, proscierea Senatului și masacrarea multor *nobiles*, printre care și oratorul Cicero¹²⁹ – „acel vestit doctrinar al sistemului de conducere a republicii” (*disertus ille artifex regendae rei publicae*), cum îl caracteriza Augustinus¹³⁰ –, și uciderea unei

¹¹⁵ De exemplu, *Historia Augusta* – vezi CHASTAGNOL 1994, CLI-CLVI.

¹¹⁶ Vezi și BIRD 1984, p. 24-40; HELLEGOUARC'H 1999, XXXII-XXXIV; ROHRBACHER 2002, p. 182-183; BONAMENTE 2003, p. 117-118.

¹¹⁷ Augustinus, de exemplu, scria că fiul adoptiv al lui Caius Caesar avea „un extraordinar caracter” (*mirabilis indolis*) – *Civ.*, III, 30; vezi și *infra*.

¹¹⁸ RG, 1, 1.

¹¹⁹ TAC., *Dial.*, III, 1.

¹²⁰ AUG., *Civ.*, III, 30.

¹²¹ LACT., *Inst.*, VII, 15, 16.

¹²² SHA, *Car.*, III, 1: „În sfârșit, /Republica – n.n./ a fost restabilită de către Augustus, dacă se poate spune astfel, din moment ce libertatea a fost înlăturată” (*Per Augustum deinde reparata, si reparata dici potest, libertate deposita*); PASCHOUD 2002b, p. 328.

¹²³ Vezi ZUGRAVU 2012a, p. 14, cu bibliografie.

¹²⁴ PÉREZ MEDINA 1990, p. 61-71; PASCHOUD 2001, p. 227-240; BALDINI 2010, p. 31-49.

¹²⁵ PS.AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 29.

¹²⁶ PASCHOUD 2002b, p. 329.

¹²⁷ Vezi HELLEGOUARC'H 1999, XXXII-XXXIV, cu bibliografie.

¹²⁸ EUTR., VII, 2, 1.

¹²⁹ EUTR., VII, 2, 2.

¹³⁰ AUG., *Civ.*, III, 30.

„mulțimi nesfârșite” de aristocrați (*infinitam nobilitatem*) în cea de-a doua bătălie a războiului cu caesaricizii¹³¹. Cu fină ironie, Iulianus reproșă, prin vocea lui Traianus, același lucru: Octavianus, ca și Caesar, condusesse o „revoluție” împotriva „bravilor și bunilor cetățeni”, spre deosebire de împăratul antonin, care atacase „doar pe cei mai cruzi și răi tirani” (Καίσαρος δὲ καὶ Ὀκταβιανοῦ τῷ μῆ, καθάπερ οὔτοι, πρὸς καλοὺς κάγαθούς πολίτας στασίασαι, τοῖς μιαιρωτάτοις δὲ καὶ πονηροτάτοις τῶν τυράννων ἐπεξελεθεῖν)¹³².

Prin urmare, se poate spune că instituirea monarhiei augustane a fost percepută de istoricii latini păgâni târzii ca un regres în evoluția regimului politic și a gestionării puterii; pentru ei, cu Augustus, istoria romană s-a oprit, antica Republică fiind privită ca vârsta de aur a politicii și moralei strămoșești contrapusă epocii viciate și autoritare a Imperiului¹³³, ca un viitor luminos, când, așa cum își închipuia „Vopiscus” în *uita Taciti*, vechile instituții ale statului sunt restabilite (*in antiquum statum redisse rem publicam*), puterea revine Senatului (*senatui reddat imperium*), care nu numai că alege principele (*eligendi principis cura ad ordinem amplissimum reuertisset; senatus principes legere*), dar devine el însuși împăratul (*immo ipsum senatum principem factum*), și, astfel, „viața va decurge după vechile obiceiuri” (*et antiquis legibus uiuat*)¹³⁴. Sub Anastasius, în *Historia nea*, grecul Zosimos, un păgân intransigent, urmând *Historia* lui Eunapius, alt adept inflexibil al vechii religii, care, la rândul-i, prelua un element ce deriva dintr-o sursă occidentală de extracție senatorială – neîndoielnic, *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus *senior*¹³⁵, mergea mai departe cu incriminarea, considerând că, de vreme ce *monarchos* Octavianus transformase *basileía* în *tyrannis*¹³⁶ – idee împărtășită de

¹³¹ EUTR., VII, 3, 2; vezi și AUG., *Civ.*, III, 30: în războaiele civile purtate de Augustus, *multi clarissimi uiri perierunt*.

¹³² IULIAN., *Caes.*, 329 B.

¹³³ E interesant de observat că, la nivel politic, ideologic, *gentes* târzii își afirmă ostentativ *nobilitas* prin sublinierea descendenței din vestite familii republicane; de exemplu, Hieronymus, în *Epitaphium sanctae Paulae* (*Epistola* CVIII), datat în 404, scria că Paula, deși mult mai nobilă prin sfințenie (*sed multo nobilior sanctitate*), era, genealogic vorbind, de origine nobilă (*nobilis genere*), întrucât, prin mama sa Blesilla, descindea din *Scipioni* și *Gracchi* – *Ep.* CVIII, 1; vezi, de asemenea, AUS., *Prof.*, 25, 2-4: *Glabrio... / stemmate nobilium deductum nomen avorum, Glabrio Acilini, Dardana progenies*; VENANT. FORT., *Carm.*, IV, 5 (*Epitaphium Ruriciorum episcoporum ciuitatis limouecinae*), 7-8: *Ruricii gemini flores quibus Aniciorum / iuncta parentali culmine Roma fuit*; 10 (*Epitaphium Leonti episcopi sequentis ciuitatis burdigalensis*), 7-9: *Nobilitas altum ducens ab origine nomen / quale genus Romae forte senatus habet*. etc.; la nivel cultural și literar, modelele și *exempla* se iau dintre „eroii” Republicii (*Brutus, Camillus, Decii, Curii, Fabricii, Metelli, Scipiones* etc.) – vezi, de exemplu, AUR. VICT., *Caes.*, 3, 14; 18, 1; 34, 2; AUS., *Grat. actio*, VIII; AMM., XVII, 11, 3-4; XXIII, 5, 16; XXI, 16, 13; XXIV, 2, 16; 2, 17; 4, 27; CLAUD., *Laud. Stil.*, II, 321-326; III, 30-50; BG, 430-432; MEROB., *Grat. actio*, 115 etc. Vezi și CRACCO RUGGINI 1985, p. 134, 154; INGLEBERT 1996, p. 52; CORSARO 2002, p. 59, nota 10; RYAN 2009; SCARDIGLI 2010, p. 149-161.

¹³⁴ Citate din *SHA, Tac.*, XII, 1 și XV, 2; vezi și XVIII, 1-6; idei similare în *Av. Cass.*, XIV, 4 și 6; *Pert.*, XIV, 6; *Clod. Alb.*, XIII, 5; *Alex. Sev.*, LIII, 5; *Gord.*, V, 5-7; *Max. et Balb.*, XVII, 2, 8 și 9; *Aur.*, XV, 6; *Prob.*, VI, 1; CHASTAGNOL 1994, CLXXIII-CLXXIV; PASCHOUD 2002a, p. 295, 320; PASCHOUD 2002b, p. 328; ROMAN 2007, p. 404-407.

¹³⁵ BALDINI 2006, p. 11-17; BALDINI 2010, p. 33-35; PASCHOUD 2002b, p. 329; vezi și mai jos.

¹³⁶ ZOS., I, 5, 2-3.

unii istorici contemporani¹³⁷ –, trecerea de la regimul republican la cel imperial a fost una dintre cauzele majore care au dus la căderea puterii romane, alături de necelebrarea jocurilor seculare în 313 de către Constantin, convertirea acestuia și refuzul lui Gratianus de a accepta titlul de *pontifex maximus*¹³⁸.

Aproape surprinzător, ecouri ale acestei poziții prorepublicane și antimonarhice de inspirație zosimiană se regăsesc și în *Historia Chroniké* a lui Ioannes Antiochenus, compusă la începutul secolului al VII-lea¹³⁹: referindu-se la interpretarea pe care sacerdoții etrusci au dat-o începutului războaielor civile și conflictului cu Mithridates (a. 88 a. Chr.), respectiv ca sfârșitul unui ciclu istoric, soldat cu însăși transformarea condiției umane, autorul bizantin, interesat de omul politic Octavianus / Augustus, iar nu de semnificația providențialistă a instituirii monarhiei, cum au făcut alți scriitori creștini, pare să-i dea întrutotul crezare, afirmând că, din acel moment, istoria romană a intrat într-un nou ciclu (περίοδος), întrucât, pe de o parte, statul roman în întregul său a degenerat într-o condiție mai rea iar, pe de alta, s-au afirmat oameni cu un comportament ticălos (τῶ γὰρ ὄντι ἐκ τοῦδε τὰ Ῥωμαίων λογιζομένῳ ἢ τε πολιτεία πρὸς τὸ χειρὸν ἅπαντα μεταπέπτωκε καὶ ἄνθρωποι φαύλοις χρησάμενοι τρόποις ἤνθησαν)¹⁴⁰; o dată instaurată, monarhia nu mai garantează ἐλευθερία, așa cum se întâmpla sub regimul consular, cetățenii recăzând în servitutea (δουλεία) de care se eliberaseră după moartea lui Tarquinius (μετὰ θάνατον Ταρκυνίου)¹⁴¹.

Cea de-a doua modalitate de percepție – de data aceasta, pozitivă – a regimului imperial instaurat de Augustus transpare în special din scrierile autorilor creștini de limbă greacă, dar și din unele aparținând creștinilor latinofoni. Exegeții au făcut deja observația că, în general, grecii din epoca Principatului sau din Antichitatea târzie – istorici, filosofi, retori, geografi ș.a. –, cu rare excepții (Dionysios din Halicarnassus, Plutarch, Dio Cassius, Ioannes Lydus, Ioannes Malalas, Ioannes Antiochenus ș.a.)¹⁴², au manifestat dezinteres pentru Roma republicană, preocupându-se, în schimb, de monarhia imperială, față de care – în termeni nuanțați – s-au declarat loiali și favorabili¹⁴³. Această

¹³⁷ LE GALL 1985, p. 767-783, în special p. 777: „le régime impérial n’a jamais été ni une dyarchie /după concepția lui Th. Mommsen – n.n./ ni un régime de liberté, ce fut toujours un régime de tyrannie; il dépendait du Prince seul de le rendre plus ou moins supportable...”; CIZEK 1998a, p. 220 („monarhia imperială a fost o dictatură militară”), 225 („o monarhie absolută, deși încă mascată”).

¹³⁸ ZOS., I, 5, în special 5, 2-4 (trecerea la monarhie); II, 7 (necelebrarea jocurilor seculare); II, 29 (convertirea lui Constantinus); IV, 36 (refuzul lui Gratianus de a prelua titlul de *pontifex maximus*); pentru toate acestea, vezi PASCHOUD 2002b, p. 328-329; PASCHOUD 2006, p. 119-125, 413-422. Vezi și CONCA 2012, p. 94-95; ROBERTO 2013, p. 418.

¹³⁹ Pentru influența „digresiunii antimonarhice” a lui Zosimos asupra lui Ioannes Antiochenus, cf. ROBERTO 2005, CXLI; ROBERTO 2013, p. 418.

¹⁴⁰ IOANN. ANTIOCH., *Hist. chron.*, fr. 145.2; vezi și ROBERTO 2013, p. 415-416, 431-434.

¹⁴¹ IOANN. ANTIOCH., *Hist. chron.*, fr. 70; vezi și ROBERTO 2013, p. 417-418.

¹⁴² Vezi MAAS 1992; ROMAN 2007, p. 225; CAMERON 2009, p. 15-36; BOWERSOCK 2009, p. 37-50; vezi și *supra* și nota următoare.

¹⁴³ Din bogata bibliografie, vezi MARTIN 1971, p. 162-179; MARTIN 2009, p. 243-251; DESIDERI 1978; KLEIN 1982, p. 3-73; ANDRÉ 1982, p. 3-73; LASSERRE 1982, p. 867-896;

atitudine se explică, pe de o parte, prin tradițiile politice grecești – *basileía* și *monarchía* erau realități binecunoscute spațiului politic și cultural elenofon¹⁴⁴ – iar, pe de alta, prin compensațiile pe care, în schimbul dominației, le oferea *poleis*-urilor hegemonia romană¹⁴⁵. Astfel s-a născut ceea ce unii învățați numesc „istoriografia greacă imperială și politică”¹⁴⁶. În secolul al II-lea, o dată cu apariția apologeticii, autorii creștini elenofoni au adăugat o nouă dimensiune – religioasă – acestei concepții grecești a istoriei romane prin sincronismul pe care l-au făcut între principatul lui Augustus și Epifanie, între nașterea monarhiei romane și cea a monoteismului creștin, între instituirea formelor de *pax Augusta* și de *pax christiana*; scrierile din Antichitatea târzie au dat noi proporții acestei problematice, despre care s-a scris destul de mult¹⁴⁷. Cum era firesc, scriitorii creștini de limbă latină s-au raliat acestei viziuni; de exemplu, Orosius, în *Historiarum (aduersum paganos)*, afirmă că sub Augustus s-a instituit *pax totius mundi* și *serenitas tranquillissima* ca semne că *orbis* s-a supus lui *creator orbis uniuersi*, iar nu lui *imperator unius urbis*¹⁴⁸. Diferența față de cei greci e că, asemenea celor păgâni latini, au continuat să se intereseze de *romanitas* republicană, evidențiindu-i, pe de o parte, valorile specifice, iar, pe de alta, aspectele negative – responsabilitatea numeroaselor conflicte, decadența treptată a moralității, religiozitatea imundă¹⁴⁹. Cum arăta Prudentius în poemul polemic *Contra Symmachus*, compus în 402/403 ca răspuns la *Relatio tertia* din 384 a lui Symmachus, chiar sub Augustus, Roma a fost dominată, un timp, de *uana*

RODDAZ 1983, p. 67-87; STERTZ 1994, p. 1248-1270; VANDERSPOEL 1995; MONTERO BARRIENTOS 1995-1996, p. 311-330; INGLEBERT 1996, p. 47-52, 146; JACQUEMIN 1996, p. 29-42; DE BLOIS 1997, p. 3391-3443; DE BLOIS 1998-1999, p. 267-281; PIÉRART 1998, p. 149-163; SCHMIDT 1999, p. 93-117; ZIMMERMANN 1999, p. 119-143; WHITMARSH 2001; KUHN-CHEN 2002; MARCONE 2006, p. 133-134; HIDBER 2006; ROMAN 2007, p. 321-329; PLÁCIDO BARCELÓ 2007, p. 155-161; PLÁCIDO SUÁREZ 2008, p. 39-45; MAZZA 2008, p. 1085-1111; LUIZ LEME 2009; GÓMEZ ESPELOSÍN 2009, p. 231-250; PLÁCIDO 2011, p. 223-233; DESIDERI & FONTANELLA 2013; BEKKER-NIELSEN 2014, p. 224-245.

Pentru atitudinea antiromană în perioada clasică vezi, de exemplu, MOGGI 2002, p. 435-449; BOWIE 2009, p. 223-240.

Totuși, un sentiment accentuat antiroman se observă în special în perioada târzie – vezi CRACCO RUGGINI 1985, p. 137-142, 154; FORLIN PATRUCCO 1985, p. 185-203; CRISCUOLO 1993, p. 153-169; CRISCUOLO 1995, p. 85-103; CRISCUOLO 2002, p. 295-312; ROBERTO 2013, p. 415-418.

¹⁴⁴ PLÁCIDO 1993; TEIXEIRA 1995, p. 139-146; PLÁCIDO BARCELÓ 2007, p. 127-155; MARI 2009, p. 87-112.

¹⁴⁵ INGLEBERT 1996, p. 50.

¹⁴⁶ INGLEBERT 1996, p. 49-50.

¹⁴⁷ INGLEBERT 1996, p. 49-50; KLEIN 2000, p. 205-236; ROHRBACHER 2002, p. 185-186; SINISCALCO 2007; MECELLA 2013, p. 354, 363-369; ROBERTO 2013, p. 415-416; IANNICELLI, p. 157-163 (cf. www.academia.edu).

¹⁴⁸ OROS., III, 8, 8; INGLEBERT 1996, p. 582, nota 440.

¹⁴⁹ PASCHOUD 1967, p. 169-322; SUGANO 1982, p. 97-101; INGLEBERT 1996, *passim*; BRODKA 1998, p. 127-254; KLEIN 1999, p. 437-459; PIETSCH 2001, p. 259-275; CONSOLINO 2002, p. 7-24; ROHRBACHER 2002, p. 192; DAHLHEIM 2010, p. 366-384; GONZÁLEZ SALINERO 2010, p. 349-361; SARR 2011, p. 229-238; D'AURIA 2011, p. 427-453; MADONNA 2012, p. 169-181; IANNICELLI, p. 163-167 (cf. www.academia.edu).

*superstitio*¹⁵⁰; căci, scria el, principelui i s-au consacrat sanctuare, un preot și altare, i s-a instituit ca sacrificiu un vițel și un miel, i s-au cerut oracole¹⁵¹, Livia a fost asimilată Iunonei, Florelor și Venerelor, i s-au consacrat statui și onoruri eterne, deși acea femeie contactase un mariaj nu mai puțin infam¹⁵² decât cel al saturninei care ardea de dragoste pentru fratele său¹⁵³ – în sfârșit, au fost adoptați în panteon idolii cu cap de câine „donaiți” de Cleopatra învinsă după cucerirea nisipurilor lui Ammon¹⁵⁴. Însă, conchide polemistul, „destinul, geniul sau spiritul public [al poporului roman]” (*fatum geniusue animusue/ publicus*)¹⁵⁵ a găsit calea dreaptă (*deprendere rectum/ doctus iter*)¹⁵⁶ – monarhia¹⁵⁷. Din acel moment, legile divine (*diuina iura*), necunoscute până atunci, s-au revelat¹⁵⁸, iar Roma a devenit supusă lui Hristos-Dumnezeu, detestând cultele anterioare (*nam subdita Christol/ seruit Roma Deo, cultus exosa priores*)¹⁵⁹.

2) Vârstele istoriei romane și ciclurile monarhiei imperiale

Începând cu Polybios, paralel cu formularea temei despre Roma ca ultima hegemonie universală¹⁶⁰, care a supraviețuit până în Antichitatea târzie¹⁶¹, s-a elaborat progresiv un alt motiv – cel al schemei biologice a vârstelor Romei¹⁶², pe care istoriografia l-a analizat în repetate rânduri¹⁶³. În literatura latină, el apare la Cato¹⁶⁴ și Cicero¹⁶⁵, în timpul Republicii, la Velleius Paterculus¹⁶⁶, Seneca

¹⁵⁰ PRUD., *Contra Symm.*, I, 198.

¹⁵¹ PRUD., *Contra Symm.*, I, 245-249: *Hunc morem ueterum docili iam aetate secuta/ Posteritas mense atque adytis et flamine et aris/ Augustum coluit, uitulo placuit et agno,/ Strata ad puluinar iacuit, responsa poposcit.*

¹⁵² SUET., *Aug.*, 62, 2.

¹⁵³ PRUD., *Contra Symm.*, I, 251-253: *Adiecere sacrum, fieret quo Liuia Iuno,/ Non minus infamis thalami sortita cubile/ Quam cum fraterno caluit Saturnia lecto; 265-266: Hanc tibi, Roma, deam titulis et honore sacratam/ Perpetuo Floras inter Veneresque creasti!*

¹⁵⁴ PRUD., *Contra Symm.*, II, 354-355: *Quasdam uicta dedit capitis Cleopatra canini/ Effigies, quasdam domitis Hammonis harenis.*

¹⁵⁵ PRUD., *Contra Symm.*, II, 429-430.

¹⁵⁶ PRUD., *Contra Symm.*, II, 430-431.

¹⁵⁷ PRUD., *Contra Symm.*, II, 431-435: *caput augustum diademate cinxit,/ Appellans patrem patriae, populi atque senatus/ Rectorem, qui militiae sit ductor, et idem/ Dictator, censorque bonus morumque magister,/ Tutor opum, uindex scelerum, largitor honorum.*

¹⁵⁸ PRUD., *Contra Symm.*, II, 438-439.

¹⁵⁹ PRUD., *Contra Symm.*, II, 440-441.

¹⁶⁰ *Vezi, de exemplu, GASÓ LA CALLE 1981, p. 179-196; GRYEN 1986, p. 316-356; ZECCHINI 1988, p. 362-371; ALONSO-NÚÑEZ 1984, p. 630-644; MAZZA 1996, p. 315-350.*

¹⁶¹ *Vezi LACT., Inst., VII, 15, 13; HIER., In Zach., 2, 1-2; OROS., VII, 2, 1-12; AUG., Civ., XVIII; ZOS., I, 1-5, 1; IORD., Rom., 3-4; IOANN. MAL., Chron., IX, 216 (PG 97, col. 335); PASCHOUD 1980, p. 125-131; D'ELIA 1980, p. 425-426; SUGANO 1982, p. 102-110; ALONSO-NÚÑEZ 1989, p. 163-170; ARNAUD-LINDET 2003b, p. XLV-LXVI; MECELLA 2013, p. 354.*

¹⁶² POL., VI, 51, 4.

¹⁶³ *Vezi RUCH 1972, p. 827-841; TURCAN 1981, p. 14-15; FACCHINI TOSI 1990; FACCHINI TOSI 1998, p. 16, cu bibliografia la nota 14; PASCHOUD 2002b, p. 324, cu bibliografie la nota 2.*

¹⁶⁴ CATO, *Orig.*, fr. 69 = VELL., I, 7, 4; RUCH 1972; FACCHINI TOSI 1990, p. 29.

¹⁶⁵ CIC., *Rep.*, II, 3 și 21; CHASTAGNOL 1994, 1135-1137; PASCHOUD 2002b, p. 325.

¹⁶⁶ VELL., II, 11, 3; CHASTAGNOL 1994, 1136; PASCHOUD 2002B, p. 325.

(filosoful?) reluat și completat de Lactantius¹⁶⁷, Florus¹⁶⁸, sub Imperiul timpuriu, la Ammianus Marcellinus¹⁶⁹ și în *uita Carii* din *Historia Augusta*¹⁷⁰, sub Imperiul târziu. Ecouri, însă, se aud și în alte scrieri, semnate de Tacitus¹⁷¹, Rutilius Namatianus¹⁷², Aurelius Augustinus¹⁷³ ș.a. Fiecare autor a dezvoltat tema într-o manieră proprie, ceea ce explică – acolo unde este cazul –, încadrarea diferită a epocii lui Augustus într-o vârstă sau alta. Astfel, pentru Seneca-Lactantius, cu Imperiul debutează *quasi altera infantia*¹⁷⁴; pentru Florus, până la Augustus durează *iuuentas imperii et quaedam quasi robusta maturitas* („tinerețea Imperiului și, până la un punct, dezvoltarea aproape deplină”), odată cu el începând *senectus*, urmată de anchilozarea rapidă a statului, datorată a ceea ce el numește *inertia Caesarum*¹⁷⁵; după Ammianus, împărații au moștenit o *Vrbs uenerabilis*¹⁷⁶ care „merge spre bătrânețe” (*in senium*)¹⁷⁷; în fine, pentru autorul anonim al *Istoriei împărătești*, apropiat de Seneca-Lactantius, războaiele civile care au durat până la Augustus au dus Roma spre decrepitudine, domnia acestuia resuscitând-o, cu prețul, însă, al pierderii libertății – *per Augustum deinde reparata, si reparata dici potest, libertate deposita* („în sfârșit, a fost restabilită de către Augustus, dacă se poate spune astfel, din moment ce libertatea a fost înlăturată”)¹⁷⁸.

Metafora evoluției biologice a Romei nu se întâlnește formulată explicit în niciunul dintre *breuiaria* târzii. Nu trebuie să ne îndoim însă că autorii lor au cunoscut-o, mai ales că unii dintre ei au utilizat ca surse *Epitoma* lui Florus și *Historia Romana* a lui Velleius Paterculus¹⁷⁹. Astfel, Eutropius, referindu-se tocmai la Augustus, scria că *nullo tempore ante eum magis Romana res floruit* („niciodată înainte de el Imperiul roman n-a fost mai înfloritor”)¹⁸⁰ și că împăratul a lăsat

¹⁶⁷ LAC., *Inst.*, VII, 15, 14-17; *Epit.*, 66, 2-3; ARCHAMBAULT 1966, p. 193-228; CHASTAGNOL 1994, 1136; INGLEBERT 1996, p. 142-143; PASCHOUD 2002b, p. 325.

¹⁶⁸ FLOR., I, *prooem.*, 4-8; RUCH 1972; FACCHINI TOSI 1990, p. 29-35; FACCHINI TOSI 1998, p. 16-17, 99-110; BESSONE 1996, p. 27-41; PASCHOUD 2002b, p. 325.

¹⁶⁹ AMM., XIV, 6, 4-6; CHASTAGNOL 1994, 1136; PASCHOUD 2002b, p. 325.

¹⁷⁰ SHA, *Car.*, II, 1 – III, 7; CHASTAGNOL 1994, 1136; PASCHOUD 2002b, p. 325-326.

¹⁷¹ HAVAS 1991, 2249-2986; INGLEBERT 1996, p. 40.

¹⁷² RUT. NAM., *De reditu suo*, I, 413-414: *Non indignemur mortalia corpora solui:/ cernimus exemplis oppida posse mori*; vezi și ZARINI 1999, p. 178-179 și nota 42; ZARINI 2007a; WOLFF 2007, p. XLVIII.

¹⁷³ AUG., *Civ.*, III, 21; vezi și *infra*.

¹⁷⁴ LACT., *Inst.*, VII, 15, 16.

¹⁷⁵ FLOR., I, *prooem.*, 7-8; FACCHINI TOSI 1998, p. 103-110.

¹⁷⁶ AMM., XIV, 6, 5.

¹⁷⁷ AMM., XIV, 6, 4.

¹⁷⁸ SHA, *Car.*, III, 1. Vezi și AUG., *Civ.*, III, 21: o dată cu înfrângerea Cartaginei, descoperirea „luxului exorbitant asiatic, mai dăunător și mai rău ca orice inamic” și, prin urmare, decadența prea mare a moravurilor, Republica „a fost copleșită de-un noian de izbeliști atât de cumplite”; abia Caesar Augustus, care, deși nu i-a privat pe romani de *libertas*, a concentrat toate prerogativele în mâna sa de monarh, „a realizat o cvasirestaurare și reînnoire a Republicii Romane, prăbușită într-o stare morbidă cam de multă vreme” (*reuocasse et quasi morbida uetustate conlapsam ueluti instaurasse ac renouasse rem publicam*).

¹⁷⁹ Cel puțin pentru Festus: ZUGRAVU 2003, p. 119, cu bibliografie; FELE 2009, p. 52, 58.

¹⁸⁰ EUTR., VII, 9.

moștenire succesorului său Tiberius „una dintre cele mai înfloritoare republici” (*rem publicam beatissimam Tiberio successori reliquit*)¹⁸¹; verbul *floreo*, *florere* este utilizat de Cato și Velleius Paterculus în formularea concepției lor despre succesiunea vârstelor Romei și ale imperiilor¹⁸². La rândul lui, Festus, evocând etapele expansionismului roman, scria că, după Augustus, abia Traianus „a pus în mișcare mușchii statului roman” (*Traianus, qui post Augustum Romanae rei publicae mouit lacertos*)¹⁸³; expresia *mouit lacertos* e preluată din Florus și denotă atitudinea critică a ambilor epitomatori față de imobilismul ce a urmat în primul secol imperial după *senectus* augustană și pe care abia împăratul hispanic l-a depășit; „și, contrar așteptării tuturor – scrie Florus –, bătrânețea Imperiului s-a revigorat ca adusă la tinerețe” (*et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuuentute reuiuiescit*)¹⁸⁴.

În *Liber de Caesaribus* al lui Aurelius Victor, se întâlnește o concepție apropiată celei tocmai discutate și care se referă la ciclurile monarhiei romane. Autorul a preluat de la Sallustius ideea, întâlnită și la Cicero¹⁸⁵, a continuității pe etape a unui stat (creștere, criză, decadență)¹⁸⁶, pe care a juxtapus-o cu cea tactică a ciclicității fenomenelor istorice, conform căreia orice degradare e urmată mereu de un nou început, mult mai viguros¹⁸⁷. Cea din urmă concepție e întâlnită în Antichitatea târzie la alți doi autori păgâni: poetul latin Rutilius Namatianus¹⁸⁸ și istoricul grec Zosimos¹⁸⁹. Aurelius Victor a completat eclecticismul

¹⁸¹ EUTR., VII, 10, 5.

¹⁸² CATO, *Orig.*, fr. 69 = VELL., I, 7, 4: *Ego, pace diligentiae Catonis dixerim, uix crediderim tam mature tantam urbem creauisse, floruisse, concidisse, resurrexisse*; VELL., II, 11, 3: *quemadmodum urbium imperiorumque, ita gentium nunc florere fortunam, nunc senescere, nunc interire*.

¹⁸³ FEST., 20, 2.

¹⁸⁴ FLOR., I, *prooem.*, 8; FACCHINI TOSI 1998, p. 108-110; ZUGRAVU 2003, p. 332, nota 326; FELE 2009, p. 430.

¹⁸⁵ CIC., *Rep.*, III, 34.

¹⁸⁶ FUHRMANN 1994, p. 115-116.

¹⁸⁷ TAC., *Ann.*, III, 5: *Nisi forte rebus cunctis inest quidam uelut orbis, ut quem ad modum temporum uices, ita morum uertantur* („De nu cumva există în tot ce se întâmplă în lume un fel de ciclu, așa încât, precum se schimbă periodic anotimpurile, tot astfel și moravurile”); GRIMAL 2000, p. 156-179. Despre eternitatea ciclică în ideologia imperială romană, vezi QUET 2004, p. 119-154.

¹⁸⁸ RUT. NAM., *De reditu suo*, I, 140: *ordo renascendi est crescere posse malis* („Legea renașterii este să crești mereu din restriște”); WOLFF 2007, p. XLVIII.

¹⁸⁹ ZOS., I, 1, 2: „Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐκ ἄν τις ἀνθρωπίνην ἰσχὺν αἰτιάσαιτο, Μοιρῶν δὲ ἀνάγκην ἢ ἀστρώων κινήσεων ἀποκαταστάσεις ἢ Θεοῦ βούλησιν τοῖς ἐφ’ ἡμῖν μετὰ τὸ δίκαιον ἀκόλουθον οὖσαν· ταῦτα γὰρ εἰρμόν τινα αἰτιῶν τοῖς ἔσομένοις εἰς τὸ τοιαῶδε δεῖν ἐκβαίνειν ἐπιτιθέντα, δόξαν τοῖς ὀρθῶς τὰ πράγματα κρίνουσιν ἐμποιεῖ τοῦ θείου τινὲ προνοία τὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιτετραφῆαι διοίκησιν, ὥστε ευφορίας μὲν συνιούσης ψυχῶν εὐθνεῖν, ἀφορίας δὲ ἐπιπολαζούσης ἐς τὸ νῦν ὀρώμενον σχῆμα κατενεχθῆναι” („Nimeni însă n-ar considera drept cauză a acestor <fapte> puterea omenească, ci fatalitatea Parcelor, ori ciclicitatea mișcărilor astrale, ori vrerea divină prielnică celor ce stau în puterea noastră, <săvârșite> după dreptate; căci aceste <puteri>, impunând întâmplărilor viitoare un fel de înlănțuire a cauzelor pentru ca ele să se petreacă așa cum trebuie, induc celor care judecă corect faptele părerea că administrarea celor omenești a fost incredințate unei providențe divine, astfel că ele ba sunt într-o stare înfloritoare atunci când fecunditatea spiritelor e în

despre evoluția istorică de care vorbeam asociind elementul imanent, transcendentă – *fortuna, fatum*-ul, *natura*, și cel antropologic, moral – *uirtus* ca factor al libertății umane¹⁹⁰. Astfel, referindu-se la *interregnum*-ul ce a urmat după asasinarea lui Aurelianus¹⁹¹, Victor îl compara cu cel instituit după dispariția lui Romulus, dar nu uita să adauge, nuanțat, că era „cu mult mai glorios” (*longe uero gloriosior*)¹⁹²; contribuise la aceasta, după el, „forța creatoare a naturii” (*naturae uis*), capabilă să reproducă în decursul timpului orice lucru petrecut în istorie, făcând astfel ca totul să se întoarcă de unde a pornit (*quod factum praecipue edocuit cuncta in se orbis mundo uerti, nihilque accidere quod rursum naturae uis ferre nequeat aevi spatio*)¹⁹³. Dar gloria noului interregnum, dăătoare de binemeritată speranță de reînnoire, se datora principelui, ale cărui *virtutes* au redresat o situație considerată desperată¹⁹⁴. Pe această bază, Aurelius Victor a divizat istoria imperială în șase cicluri istorice¹⁹⁵, principatul lui Augustus deschizându-l pe cel dintâi: atunci, „Roma s-a deprins a asculta numai de un singur om” (*mos Romae incessit uni prorsus parendi*)¹⁹⁶. El a continuat sinuos, cu momente de decadență și revigorare, până când *uitia* dinastiei iulio-claudiene și fărădelegile (*flagitia*) suveranilor care au urmat au epuizat complet Imperiul¹⁹⁷. Abia Vespasianus, împărat „ireproșabil în toate privințele” (*sanctus omnia*)¹⁹⁸, a pus bazele unui nou început: „el a făcut în scurtă vreme – scria Victor – să renască lumea îndelung însângerată și istovită” (*exsanguem diu fessumque terrarum orbem breui refecit*)¹⁹⁹.

3) De la ideologia imperialistă la cea defensivă

Scriind *Annales*, Tacitus se plângea că, spre deosebire de autorii de istorii din trecut, care au înfățișat „pe larg și în mod liber războaie fără seamăn, cuceriri de orașe, regi fugăriți ori prinși în luptă”, el trebuia să se mărginească să descrie

armonie, ba ajung în starea pe care o vedem acum, atunci când sterilitatea prevalează; trebuie însă să lămuresc ceea ce spun pe baza faptelor”.

¹⁹⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 24, 11: doar *uirtus* se poate opune, „ca un zid” (*uti muro*), „puterii sorții” (*fortunae uis*); vezi ZUGRAVU 2006, p. 36-38.

¹⁹¹ AUR. VICT., *Caes.*, 35, 12; 31, 1.

¹⁹² AUR. VICT., *Caes.*, 35, 12.

¹⁹³ AUR. VICT., *Caes.*, 35, 13.

¹⁹⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 35, 14.

¹⁹⁵ I: de la Augustus la Vitellius; II: de la Vespasianus la Domitianus; III: de la Nerva la Didius Iulianus; IV: de la Septimius Severus la Aurelius Alexander; V: de la Maximinus la Numerianus; VI: de la Diocletianus la Constantius al II-lea – vezi ZUGRAVU 2006, p. 39-50. Tot șase cicluri stabilește și DUFRAIGNE 1975, XLI-XLV: I: de la Augustus la Nero; II: de la Galba la Vitellius; III: de la Vespasianus la Domitianus; IV: de la Nerva la Severus Alexander; V: de la Maximinus la Tacitus; VI: de la Carus la Constantius II.

¹⁹⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1.

¹⁹⁷ Vezi întreaga analiză a ciclului la ZUGRAVU 2006, p. 39-41.

¹⁹⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 9, 1.

¹⁹⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 9, 1; ZUGRAVU 2006, p. 41. Vezi și PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 16: *Plura dicere studium coegit imperatoris boni, quem ab Augusti morte post annos sex et quinquaginta Romana res publica exsanguis saeuitia tyrannorum, quasi fato quodam, ne penitus rueret assecuta est* („M-a determinat să spun mai multe simpatia pentru acest împărat bun, pe care, la 56 de ani de la moartea lui Augustus, statul roman, vlăguit de cruzimea tiranilor, l-a căpătat ca printr-o predestinare, spre a nu se prăbuși cu totul”).

evenimentele petrecute pe „un spațiu strâmt și lipsit de glorie /Roma – n.n./” și „o pace neîntreruptă sau prea puțin tulburată, tristele întâmplări din Roma și un împărat neinteresat să mărească imperiul”²⁰⁰. Erau lamentațiile unui om politic și istoric familiarizat cu ideologia defensivă promovată de Augustus, rămasă în vigoare timp de un secol²⁰¹, până la Traianus, interval pe care Florus l-a caracterizat, cum am amintit deja, *inertia Caesarum*. Și în scrierile târzii se întâlnesc ecouri ale acestei politici²⁰², inclusiv în *breuiaria*, cum reiese, de pildă, din informația lui Aurelius Victor, regăsită și în *De uiris illustribus*, conform căreia principele a fost al treilea, după Numa, care a închis templul lui Ianus, „fapt care, după legea romană, se întâmpla atunci când războaiele încetau” (*quod iure Romano quiescentibus bellis accidebat*)²⁰³, dar mai ales din următoarea remarcă a lui Eutropius: Traianus „a lărgit într-un mod considerabil, și în lung și în lat, granițele Imperiului roman, care, după domnia lui Augustus, fusese mai degrabă apărât decât sporit” (*post Augustum defensum magis fuerat quam nobiliter ampliaturum*)²⁰⁴. Totuși, principatul augustan n-a fost considerat cu totul static în plan extern, istoriografia clasică și târzie reținând ideea – neverosimilă, de altfel, cum a arătat mai demult Ronald Syme –, că întemeietorul monarhiei imperiale ar fi mărit *pomerium*-ul în urma achiziției unor noi teritorii pentru Roma²⁰⁵; de altfel, Augustus însuși declara în *Res gestae* că a extins limitele provinciilor învecinate cu neamuri încă nesupuse puterii romane (*omnium prouinciarum populi Romani, quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro, fines auxi*)²⁰⁶. Aurelius Victor, dar mai ales Eutropius, Festus și anonimul lucrării *De uiris illustribus* amintesc de victoriile obținute de Augustus asupra unor *gentes* externe, de succesele lui diplomatice și de cuceririle sale²⁰⁷. Breviatorii respectivi scriu într-o vreme – mijlocul și al treilea sfert al secolului al IV-lea – când Imperiul încă

²⁰⁰ TAC., *Ann.*, IV, 32.

²⁰¹ Tot Tacitus, *Ann.*, I, 11, scria că Augustus recomandase „să se păstreze imperiul în hotarele de atunci”; vezi și DIO CASS., LVI, 33. Despre tripla „oprire” – spațială, politică și temporală – marcată de principatul lui Augustus, vezi NICOLET 1988, p. 28. O opinie relativ diferită la ZECCHINI 2010, p. 51, 54-56, și DAHLHEIM 2010, p. 302-303.

²⁰² Vezi, în notă ironică, IULIAN., *Caes.*, 326 C – 327 A: nu a avut ambiția de a lărgi Imperiul, dar i-a asigurat frontierele naturale – Dunărea și Eufratul; după cucerirea sciților și thracilor, s-a îngrijit să dea legi, care să înlăture consecințele războaielor; spre deosebire de predecesori, care, chiar și atunci când preferau pacea, pregăteau următorul război, el s-a preocupat doar să administreze mult mai bine acest mare imperiu.

²⁰³ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 3; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 6: *Iani gemini portas bis ante se clausas, primo sub Numa, iterum post primum Punicum bellum, sua manu clausit*. Despre acest gest al lui Augustus (RG, 13) amintesc și autorii creștini – vezi AUG., *Civ.*, III, 9; OROS., VI, 20, 8; 22. Augustus a închis templul lui Ianus de trei ori: în 11 ianuarie 29 a. Chr., în 25 a. Chr. și, poate, în 2 a. Chr.; a existat și o încercare în 10 a. Chr. – vezi ZUGRAVU 2006, p. 203, nota 16, cu izvoare și bibliografie; SCHEID 2007, p. 48, cu izvoare și bibliografie; asupra semnificației gestului, vezi și SUMI 2005, p. 213-214; o nouă interpretare a episodului și a tradiției legate de el vezi la SCHMITT 2010, p. 143-162.

²⁰⁴ EUTR., VIII, 2, 2.

²⁰⁵ TAC., *Ann.*, XII, 23; DIO CASS., LV, 6; SHA, *Aur.*, XXI, 11; SYME 1978, p. 218-222; PASCHOUD 2002a, p. 131-133, în special 131; LYASSE 2005, p. 169; vezi și nota următoare.

²⁰⁶ RG, 26, 1; ZUGRAVU 2004, p. 248-249, notele 220-221; SCHEID 2007, p. 69.

²⁰⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 2; 1, 7; EUTR., VII, 7; 9; 10, 1-4; FEST., 5, 2; 7, 5; 11, 3; 13, 3; 19, 1; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 4-5.

manifesta tendințe expansioniste²⁰⁸, operele lor constituind un mijloc de fortificare a sentimentului patriotic și de stimulare a agresivității militare într-un moment în care Valentinienii se confruntau la toate granițele cu grave probleme²⁰⁹.

Cu totul alta este situația la începutul veacului al V-lea, când a fost redactată *Epitome de Caesaribus*. În această scriere, accentul cade pe aspectul antimilitarist, pacifist al politicii imperiale. Autorul anonim, deși admite că *fortitudo* e o calitate indispensabilă a unui bun suveran²¹⁰ și nu pregetă să-i laude, pentru comportamentul lor belicos, pe Traianus²¹¹ și pe Septimius Severus²¹², critică ceea ce el numește *ardor triumphandi*²¹³, *cupido gloriae*²¹⁴, *appetentia gloriae*²¹⁵ sau *cupido triumphandi*²¹⁶ – așadar, „patima de a triumfa”, obținerea gloriei militare cu orice preț, așa cum au urmărit Traianus²¹⁷ și Iulianus²¹⁸, și laudă prudența în declanșarea conflictelor și pacifismul unor principii, precum Augustus, Hadrianus²¹⁹, Antoninus Pius²²⁰ și Theodosius²²¹. Rândurile – cu ecouri din Tacitus și Suetonius, trecute prin filiera lui Aurelius Victor – în care descrie atitudinea nonbelligerantă a celui dintâi, fără a-i mișcora însă meritele în plan extern²²², sunt elocvente pentru concepția ce-l anima pe autor și pe care se străduia s-o inoculeze publicului său: *Adeo denique turbas, bella, simultates exsecratus est ut nisi iustis de causis numquam genti cuiquam bellum indixerit. Iactantisque esse ingenii et leuissimi dicebat ardore triumphandi et ob lauream coronam, id est folia infructuosa, in discrimen per incertos euentus certaminum securitatem ciuium praecipitare; neque imperatori bono quicquam minus quam temeritatem congruere: satis celeriter fieri quicquid commode gereretur, armaque, nisi maioris emolumenti spe, nequaquam mouenda esse, ne compendio tenui, iactura graui petita uictoria similis sit hamo aureo piscantibus, cuius abrupti amissique detrimentum nullo capturae lucro pensari potest* („Pe scurt, a urât într-atât scandalurile, războaiele, dușmăniile, încât n-a declarat vreodată război unui neam decât din motive legitime²²³. El spunea că ține de o fire vanitoasă și cu

²⁰⁸ De exemplu, sub Constantius II, autorul anonim al lui *Itinerarium Alexandri* exalta programul anexionist al principelui (*Itin. Alex.*, [2], 5: *interque prouincias uestras*) iar în 370, Symmachus visa la crearea unor provincii transrhenane (*Or.* 2, 31: *Dicam senatui plebique Romanae: fasces in prouincias nouas mittite, trans Rhenam iudices praeparate* – „Voi spune senatului și plebei romane: «Trimiteti în noile provincii magistrați, pregătiți judecători dincolo de Rin!»”; vezi și *SHA, Prob.*, XIV, 1-5); CALLU 1992, p. 439; PASCHOUD 2002b, p. 111-115.

²⁰⁹ Pentru toate acestea, vezi ZUGRAVU 2007, p. 242, cu izvoare și bibliografie.

²¹⁰ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 4.

²¹¹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 8: *bellicosus*.

²¹² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XX, 5: *bellicosissimus*.

²¹³ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 10.

²¹⁴ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 1 și 8.

²¹⁵ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 6.

²¹⁶ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 10.

²¹⁷ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 10.

²¹⁸ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 1 și 7-8.

²¹⁹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIV, 10.

²²⁰ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 6.

²²¹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 10.

²²² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 4-9; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 234-239, cu izvoare și bibliografie.

²²³ Nonbelligeranța a fost unul dintre principiile de politică externă a lui Augustus,

totul neserioasă ca, din patima de a triumfa și pentru o cunună de laur, adică de frunze fără rod, să pună în pericol siguranța cetățenilor prin vicisitudinile riscante ale luptelor²²⁴; că nimic nu e mai puțin potrivit unui bun *imperator*²²⁵ decât nesocotința; că ceea ce se face cu folos se face destul de repede și că armele nu trebuie niciodată ridicate decât în speranța unui folos important, ca nu cumva, cu un profit neînsemnat, dar cu o pierdere serioasă, victoria scontată să fie asemenea undiței aurite pentru pescari, a cărei pagubă, prin ruperea și distrugerea ei, nu poate fi compensată de vreun câștig al prinderii <peștilor>²²⁶)²²⁷. După Pseudo-Aurelius Victor, în politica externă, importantă este *auctoritas* principelui dincolo de fruntarii; tocmai datorită prestigiului său, Augustus „a adus la înțelegere neamurile geților și pe bastarni, care se hărțuiau în războaie”²²⁸, a luat ostatici de la perși, cărora le-a arbitrat alegerea regelui²²⁹, și a primit solii încărcate cu daruri de la inzi, sciți, garamanti, etiopi²³⁰. Astfel pot fi evitate acțiunile cu sfârșit nefericit, precum dezastrul din Pădurea Teuturgică (9 p. Chr.), amintit ca pe un avertisment semnificativ²³¹. În concluzie, Augustus devine, la începutul secolului al V-lea, un *exemplum* al ideologiei defensive a Imperiului.

Această nouă concepție de politică externă se explică prin conjunctura dificilă traversată de statul roman în ultimele două decenii ale veacului al IV-lea și în primele decenii ale celui următor²³², surprinsă foarte sugestiv de Hieronymus: *Romanus orbis ruit*²³³; *totius mundi ruinas*²³⁴; *orbis terrarum ruit*²³⁵. Era vorba de slăbiciunea resimțită în urma războaielor civile²³⁶ și a activizării

preferând acțiunile diplomatice, luarea de ostatici, demonstrațiile de forță, alianțele matrimoniale între suveranii protejați, „romanizarea” prinților prin educarea lor la Roma etc.; conflictele aveau drept fundament vechiul concept *bellum iustum*. Vezi RG, 26, 3: *nulli genti bello per iniuriam inlato* („fără să port cu nedreptate vreun război împotriva niciunui neam”); 3, 2; Suet., *Aug.*, 21, 2: *Nec ulli genti sine iustis et necessariis causis bellum intulit* („N-a declanșat niciun război fără motive legitime și întemeiate”); 48; ZUGRAVU 2004, p. 137-138 (nota 20), 258 (nota 228), cu izvoare și bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 239, nota 22, cu izvoare și bibliografie; SCHEID 2007, p. 32, 71, cu izvoare.

²²⁴ Vezi și TAC., *Ann.*, I, 9: „puține chestiuni au fost rezolvate prin forță, aceasta, ca ceilalți să se bucure de liniște”; ZUGRAVU 2012a, p. 239, nota 23.

²²⁵ Aici termenul are înțelesul de „comandant, general victorios”.

²²⁶ Idee întâlnită la Suet., *Aug.*, 25, 4; vezi și ZUGRAVU 2012a, p. 239, nota 25.

²²⁷ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 10-12.

²²⁸ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 7; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 237, nota 17, cu izvoare și bibliografie.

²²⁹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 8; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 237-238, nota 19-20, cu izvoare și bibliografie.

²³⁰ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 9; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 238-239, nota 21, cu izvoare și bibliografie.

²³¹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 13; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 239-240, nota 26, cu izvoare și bibliografie.

²³² HIER., *Ep. LX*, 15 (*Ad Heliodorum*, a. 396): *nostris temporis calamitates... tantis malis; 16: nostras... miserias*.

²³³ HIER., *Ep. LX*, 16 (*Ad Heliodorum*, a. 396).

²³⁴ HIER., *Ep. LX*, 18 (*Ad Heliodorum*, a. 396).

²³⁵ HIER., *Ep. CXXVIII*, 5 (*Ad Pacatulam*).

²³⁶ Vezi reflecțiile lui Pseudo-Aurelius Victor despre consecințele bătăliei de la Mursa din 28 septembrie 351 dintre Constantius II și Magnentius: „în acea luptă, forțele romane au fost mai mult ca oricând distruse și soarta întregului imperiu a fost în mare pericol”

agresivității barbare, mai ales după „nefericitul război cu goții” (*cum Gothis lacrimabili bello*)²³⁷ (9 august 378), care „a sleit” „statul de puteri”²³⁸ și a marcat „începutul răului atunci și în continuare” pentru Imperiul roman (*quae pugna initium mali Romano imperio tunc et deinceps fuit*), cum scria Rufinus din *Aquileia*²³⁹. În ciuda termenilor triumfaliști și a iluziilor de dominație universală care apar încă în orațiile encomiastice ale lui Ausonius²⁴⁰, Claudius Claudianus²⁴¹, Pacatus²⁴² și Themistios²⁴³ sau în *Historia Augusta*²⁴⁴, neliniștea, conștiința situației critice²⁴⁵, utopia victoriei²⁴⁶, psihologia înfrângerii²⁴⁷ și sentimentul decadenței ireversibile²⁴⁸ răzbat fără echivoc din scrierile vremii²⁴⁹. Recuperarea unor valori specifice vremii lui Augustus – de exemplu, organizarea militară bazată pe recrutarea cetățenilor romani, iar nu a barbarilor²⁵⁰, sau întărirea autorității principelui asupra factorului militar²⁵¹ în condițiile „deconstruirii” atribuțiilor militare ale celui

(*Epit. Caes.*, XLII, 4); de asemenea, HIER., LX, 17 (*Ad Heliodorum*, a. 396): *plus paene bella ciuilia quam hostilis mucro consumpsit*; *Ep. LXXVII*, 8 (*Ad Oceanum, de morte Fabiole*, a. 400): *barbarorum pugnam domestica bella superabant*.

²³⁷ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVI, 2. Despre acest război vezi, cu izvoare și bibliografie, ZUGRAVU 2012a, p. 563-564, nota 764.

²³⁸ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 5.

²³⁹ RUF., *HE*, II, 13; LENSKI 1997, p. 129-168.

²⁴⁰ AUS., *Grat. actio*, 7; CASTELLO 2010, p. 196-198.

²⁴¹ CLAUD., *Prob. Olybr.*, 160-163; 3 *cos. Hon.*, 201-211; 4 *cos. Hon.*, 652-656 etc.; HEIM 1992, p. 284-286, 294; DANVOYE 2007, p. 132-149.

²⁴² HEIM 1992, p. 285; RYAN 2009.

²⁴³ HEIM 1992, p. 287-289; SÁNCHEZ MEDINA 2010, p. 291-305.

²⁴⁴ SHA, *Tac.*, XV, 2; *Prob.*, XX, 4-6; CHASTAGNOL 1994, CLXXII-CLXXIII; PASCHOUD 2002a, p. 306-307; PASCHOUD 2002b, p. 146-150.

²⁴⁵ HIER., CXXIII, 16 (*Ad Geruchiam, de monogamia*): *Olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias, non erat nostra, quae nostra sunt. Et per annos triginta fracto Danubii limite, in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur. Aruerant uetustate lacrymae.*

²⁴⁶ AMM., XIV, 6, 4; ZECCHINI 2008, p. 195-206.

²⁴⁷ HIER., *Ep. LX*, 16; 17 (*Ad Heliodorum*, a. 396): *Romanus superatus exercitus... Romanus exercitus, uictor orbis et dominus, an his uincitur, hos pauet, horrum terretur aspectu, qui ingredi non ualent...; CXXII*, 4 (*Ad Hedybian, de questionibus duodecim*, a. 407); CXXIII, 16 (*Ad Geruchiam, de monogamia*): *Quis hoc crederet? Quae digno sermone historiae comprehenderent? Romam in gremio suo, non pro gloria, sed pro salute pugnare? Immo ne pugnare quidem, sed auro et cuncta superlectili uitam redimere?... Nunc ut omnia prospero fine eueniant, praeter nostra quae amisimus, nos habemus quod uictis hostibus auferamus.*

²⁴⁸ LACT., *DI*, VII, 15, 11-19; AMM., XXI, 10, 8; XXV, 4, 23-24; HIER., *Ep. CXXI*, XI; AUS., *Grat. actio*; SANTOS YANGUAS 1987, p. 153-176; DOIGNON 1990, p. 120-146; EDWARDS 2004, p. 151-160; POLARA 2006, p. 335-345; DEN BOEFT, DRIJVERS, DEN HENGST, TEITLER 2007, p. 245-312 (*III. Crisis of Empire*); CASTELLO 2010, p. 189-205.

²⁴⁹ Vezi ZUGRAVU 2012a, p. 97-101.

²⁵⁰ Vegetius, în *Epitome rei militaris*, I, 8 și 27, recomanda organizarea armatei pe baza „constituțiilor” (*constitutionibus*) lui Augustus, Traianus și Hadrianus; în II, 7, menționează tribunii legiunilor numiți pe vremea lui Augustus – *augustales*; în V, 3, pomenește corăbiile librne folosite de Augustus în bătălia de la *Actium*, cu ajutorul cărora a pus în derută navele lui Antonius. Vezi și PANIZ GIACOMONI 2008.

²⁵¹ Vezi PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 14: „/Augustus –n.n./ Acuza chiar cu vehemență inițiativa unchiului său, care, numindu-i pe soldați camarazi de arme, în virtutea unei noi și lingușitoare deprinderi, în vreme ce încerca să se facă mai iubit, slăbise autoritatea comandantului”; ZECCHINI 2010, p. 56-57.

dintâi²⁵² – este considerată de unii autori din epocă drept remediul necesar resuscitării Imperiului.

4) Bunul împărat

Creionarea unui model de împărat a fost una dintre obsesiile literaturii encomiastice, istoriografice, biografice, poetice ale Antichității clasice și târzii; bibliografia subiectului e impresionantă²⁵³. În „lista canonică” de „împărați buni” (*boni principes, optimi principes, diui principes*) – modele pentru suveranii contemporani lor – oferită de unii autori tardoantici păgâni figurează, *dar nu constant*, și Augustus, alături de Vespasianus, Titus, Nerva, Traianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Tacitus, Probus; lor li se adaugă, uneori, Hadrianus, Pertinax, Septimius Severus, Severus Alexander, Claudius II Gothicus, Aurelianus; fiecăruia i se recunoaște fie o trăsătură morală aparte, fie un comportament politic deosebit, fie o *summa de bona et uirtutes* – toate compatibile cu idealul de principe prosenatorial²⁵⁴. Augustus a avut, neîndoielnic, calități

²⁵² BARCELÓ 2011, p. 199-202.

²⁵³ Vezi ZUGRAVU 2009, p. 234-245, cu bibliografia la notele 11-31; adaugă lucrări necitate sau apărute ulterior: LACOMBRADÉ 1964, p. 9-22; WANKENNE 1975, p. 270-277; PELLING 1983, p. 59-85; FONTAINE 1984, p. 103-132; DUVAL 1984, p. 133-185; MORENO FERRERO 1984-1985, p. 225-237; CALLU 1987, p. 133-152; JAVIER LOMAS 1990, p. 149-165; PINA POLO 1991, p. 247-262; VÁZQUEZ PRÉNERON 1992, p. 103-118; SANTOS YANGUAS 1994-1995, p. 185-191; SANTOS YANGUAS 1997a, p. 267-275; HUNT 1995, p. 287-298; CASTILLO 1996, p. 173-181; SANTOS YANGUAS 1997b, p. 193-225; HAGL 1997; ERNESTI 1998; BRANDT 1999; GERBENNE 1999, p. 161-167; MUÑIZ GRIJALVO 2000, p. 355-363; REQUENA JIMÉNEZ 2001, p. 105-174; MALOSSE 2002, p. 165-174; BOUFFARTIGUE 2002, p. 175-189; CLASSEN 2002, p. 157-167; DMITRIEV 2004, p. 211-224; CACCIAPAGLIA 2004, p. 111-128; GIULIESE 2005, p. 169-179; MORENO RESANO 2006, p. 341-353; CIZEK 2006, p. 17-18; O'MEARA & SCHAMP 2006; ALBA LÓPEZ 2006; ZUGRAVU 2007, p. 217-248; ZARINI 2007b, p. 45-67; PILAR GARCÍA RUIZ 2008a, p. 231-252; PILAR GARCÍA RUIZ 2008b, p. 137-153; KELLY 2008, p. 296-317; RODRÍGUEZ HERRILLO 2009, p. 117-141; CRISCUOLO 2009, p. 73-91; CRISCUOLO 2010, p. 237-246; MANGAS 2010, p. 141-154; BUCCI 2010, p. 35-42; SABBACH 2010, p. 186-193; NIGRO 2013, p. 229-269. Vezi și *infra*.

²⁵⁴ Vezi *Pan.*, XII [2], 11, 6: *Hanc mihi gratiam refers quod te etiam felix desideravit? quod cum me Nerua tranquillus, amor generis humani Titus, pietate memorabilis Antoninus teneret, cum moribus Augustus ornaret, legibus Hadrianus imbueret, finibus Traianus augeter, parum mihi uidebar beata quia non eram tua?* (subl. n.); *AUR. VICT., Caes.*, 9, 1 (Vespasianus); 12, 1 (Nerva); 13, 2-5; 8-10 (Traianus); 15, 1 (Aelius Antoninus); 16, 2 (Marcus Aurelius); 20, 6 (Severus); *AMM.*, XVI, 1, 4: *namque incrementis uelocibus ita domi forisque conluxit (sc. Iulianus), ut prudentia Vespasiani filius Titus alter aestimaretur, bellorum gloriosis cursibus Traiani simillimus, clemens ut Antoninus, rectae perfectaeque rationis indagine congruens Marco, ad cuius aemulationem actus suos effingebat et mores; AUS., Caes.*, II, 11 (Vespasianus); 12 (Titus); 14 (Traianus); 18 (M. Antoninus); 22 (Severus Pertinax); *Gratiarum actio*, 73; 76; *SHA, Av. Cass.*, VIII, 3; *Pesc. Nig.*, XII, 1; *Hellog.*, I, 2; *Claud.*, II, 3: *In quo Traiani uirtus, Antonini pietas, Augusti moderatio et magnorum principum bona sic fuerunt, ut non ille ab aliis exemplum caperet sed, etiamsi illi non fuissent, hic ceteris reliquisset exemplum* (subl. n.); *Aur.*, XLII, 3-4; *Tac.*, XVI, 6: *uirtute Traianum... Antoninum in clementiam, grauitate Neruam, in gubernando imperio Vespasianum, in censura totius uitae ac seueritate militari Pertinacem vel Seuerum; Prob.*, XII, 2: *Si recte cogitemus, non nobis Aurelianus, non Alexander, non Antonini,*

excepționale naturale sau dobândite prin educație²⁵⁵, care, cum scria Eutropius, l-au făcut, pe bună dreptate (*non inmerito*), să fie considerat asemenea unui zeu (*deo similis*)²⁵⁶. Inspirându-se după sursele lor din perioada clasică, printre care și *Panegiricul* lui Plinius cel Tânăr, binecunoscut și apreciat în Antichitatea târzie²⁵⁷, breviatorii menționează, direct sau indirect, *ciuilitas*²⁵⁸, *liberalitas*²⁵⁹, *clementia*²⁶⁰, *fidelitas* față de prieteni și apropiați²⁶¹, *moderatio*²⁶², cultura excepțională²⁶³, pasiunea pentru problemele religioase²⁶⁴, *abstinentia* alimentară²⁶⁵.

non Traianus aut Claudianus requirendi sunt. Omnia in uno principe constituta sunt, rei militaris scientia, animus clemens, uita uenerabilis, exemplar agenda rei p. atque omnium praerogatiua uirtutum; XXII, 4 (despre *optimi principes* în HA vezi și SYME 1971, p. 89-112; ROSEN 1998, p. 285-296; CHASTAGNOL 1994, CLIII-CLIV, 555-559; PASCHOUD 2002a, p. 197-199; PASCHOUD 2002b, p. 335; BONAMENTE 1991, p. 59-82; BONAMENTE 2010, p. 63-82; MOLINER ARBO 2008, p. 87-107); SYMM., *Or.* 1, 16; *Ep.* I, 13, 3: *Bonus Nerua, Traianus strenuus, Pius innocens, Marcus plenus officii* (vezi și BRUGGISSER 1987, p. 142-144); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 5-6 (Vespasianus); Titus s-a comportat față de toți cu atâta *clementia, liberalitate, honorificentia ac pecuniae contemptu* (X, 3) și a manifestat atâta sollicitudine față de cei afectați de urgiile naturii (erupția Vesuviului, incendiul de la Roma, „o epidemie de ciumă de o putere nemaivăzută până atunci”) (X, 12-14), încât pe drept cuvânt a fost numit *deliciae atque amor humani generis* („desfătarea și dragostea neamului omenesc”) (X, 6; 16); Traianus, asemenea unui dar adus de divinitate (*diuinitus... oportune datus*), a fost ca un leac (*remedium*) pentru numeroasele nenorociri (*tantorum malorum*) abătute asupra oamenilor (XIII, 10); în persoana lui „părea că virtuțile s-au combinat cumva într-o fericită potrivire” (*ut quasi temperamento quodam uirtutes miscuisse uideretur*) (XIII, 4), anume „integritate în vreme de pace (*sanctitas domi*), curaj în vreme de război (*in armis fortitudo*) și, în ambele situații, înțelepciune (*utrobique prudentia*)” (XIII, 4), încât se putea spune că a fost „răvnă în treburile militare” (*diligentiam in re militari*), „blândețe în cele civile” (*in ciuilibus lenitatem*), „generozitate față de cetății” (*in subleuandis ciuitatibus largitionem*) (XIII, 3) și echilibru între tradiție și înnoire în justiție și în dreptul divin și uman (XIII, 9); Antoninus Pius era de-o bunătate fără egal (*sine exemplo*) (XV, 2); XVI, 2 (Marcus Aurelius); XXXIV, 3 (Claudius II) (despre *princeps bonus* în *Epitome de Caesaribus*, vezi și ZUGRAVU 2012b, p. 417-426); IOANN. LYDUS, *Magistr.*, II, 28: Traianus – vitejia, **Augustus** – pietatea, modestia, Titus – cinstea, Marcus – prudența (CSHB 29, p. 192); III, 53: Traianus – cel mai bun principe (CSHB 29, p. 246).

²⁵⁵ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 31.

²⁵⁶ EUTR., VII, 8, 4.

²⁵⁷ FESTY 1999, p. 102-105, notele 4, 7-17.

²⁵⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 4: *mores uiro ciuiles lepidique*; EUTR., VII, 8, 4: *ciuillissime uixit*; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 20: *fuit mitis, gratus, ciuilis animi et lepidi*; vezi și IORD., *Rom.*, 255: *ciuillissimus in omnibus*; ZUGRAVU 2012a, p. 243, nota 35.

²⁵⁹ EUTR., VII, 8, 4: *in cunctos liberalissimus*; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 29.

²⁶⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 15: *erga ciues clementissime uersatus est*. Vezi și THEMIST., *Or.* 8, 19; IORD., *Rom.*, 255; ZUGRAVU 2012a, p. 240, nota 28.

²⁶¹ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5: *necessariorum... percultor*; EUTR., VII, 8, 4: *in amicos fidissimus, quos tantis euexit honoribus, ut paene aequaret fastigio suo*; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 16: *in amicos fidus editit*. Vezi și IOANN. ANTIOCH., *Hist. chron.*, fr. 157; ZUGRAVU 2012b, p. 241, nota 31.

²⁶² EUTR., VII, 8, 4: *in pace moderatior*; SHA, *Claud.*, II, 3; IORD., *Rom.*, 255.

²⁶³ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5; 8, 7; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 17; VIII, 6; ZUGRAVU 2012a, p. 241, nota 32.

²⁶⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5.

²⁶⁵ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 22.

Cu toate acestea, Augustus nu l-a depășit pe Traianus, pe care autorii târzii păgâni și, cu nuanțe, unii creștini – inclusiv epitomatorii despre care vorbim²⁶⁶ – îl consideră *optimus*²⁶⁷ *princeps*, recomandându-l ca *exemplum* nu doar împăraților romani târzii din Apus și Răsărit²⁶⁸, ci și regilor germanici din statele succesoare occidentale²⁶⁹. Care dintre *uirtutes animi* asigurau superioritatea lui Traianus și-l făceau, astfel, un *incomparabilis princeps*, cum scria Sidonius Apollinaris într-o *epistola* din 471²⁷⁰? Neîndoielnic, *ciuilitas*, dar cea definită de Plinius Secundus în a sa *Gratiarum actio* din anul 100: *non est princeps super leges sed leges super principem, idemque Caesari consuli ceteris non licet* („nu «împăratul este deasupra legilor», ci «legile sunt deasupra împăratului» și când împăratul este consul, nu-i este nici lui îngăduit ceea ce nu le este celorlalți”)²⁷¹. Așadar, civilitatea înțeleasă ca fiind sinonimă cu respectul pentru legalitate chiar și de către cel care era însăși sursa legii²⁷², cu ideea că exercitarea autorității supreme trebuie să fie dominată nu de arbitrarul specific unui tiran, ci de conduita unui cetățean și senator (*non enim de tyranno sed de ciue... loquimur*²⁷³, *tam ciuile tam senatorium*²⁷⁴), cu acceptarea faptului că, pentru un *princeps*, cruzimea trebuie să cedeze locul îndurării (*cum <loquar> de clementia, <exprobrari> crudelitatem*)²⁷⁵ iar severitatea să nu excedă legea (*prouida seueritate cauisti, ne fundata legibus ciuitas euersa legibus uideretur*)²⁷⁶. Această recomandare pliniană se preta întocmai societății antice târzii, obișnuite până la neverosimil cu duritatea²⁷⁷, lipsa de măsură²⁷⁸, arbitrarul și violența²⁷⁹. Or, atât în scrierile din perioada imperială timpurie, cât și în cele târzii, Augustus n-a fost

²⁶⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 13, 2: *Hoc aegre clarior domi seu militiae reperietur* („Greu va mai fi de găsit cineva mai strălucit ca el în treburile politice sau militare”); EUTR., VIII, 2, 1: *omnibus principibus merito praeferatur* („pe bună dreptate, a fost considerat mai presus decât toți împărații”); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 7: *excultum atque emendatum* („desăvârșit și fără cusur”).

²⁶⁷ Despre *optimus* ca expresie a tuturor virtuților vezi NAKAGAWA 2007, p. 54-70. Despre Traianus ca *optimus princeps*, cf. CORTÉS COPETE 2003, p. 335-360.

²⁶⁸ Vezi SYME 1971; YELO 1991, p. 257-262; CRACCO RUGGINI 2001, p. 241-255; STICKER 2002, p. 107-113; ZUGRAVU 2007, p. 217-248; GONZÁLEZ DEL CAMPO 2009, p. 43-71; PEREA YÉBENES 2010, p. 277-289.

²⁶⁹ *Imitatio Traiani* revine adesea în scrierile lui Cassiodorus și ale episcopului Ennodius. Vezi SAITTA 1990, p. 391-403; SAITTA 1993; MAGNO FELICE ENNODIO 2002, p. 84-86; VITIELLO 2006a, p. 24, 49, 55, 68-70, 114-162; VITIELLO 2006b, p. 113-133.

²⁷⁰ SID. APOLL., *Ep.* VIII, 10, 3.

²⁷¹ PLIN. SEC., *Pan.*, 65, 1; vezi și 24, 4: *Regimur quidem a te et subiecti tibi, sed quemadmodum legibus sumus* („Suntem cărmuiți de tine și supuși ție, dar în felul în care suntem supuși legilor”); 78, 3: *Non est minus ciuile et principem esse pariter et consulem quam tantum consulem* („Nu înseamnă că ai mai puțin spirit civic dacă ești în același timp și împărat și consul, decât dacă ești numai consul”); CIZEK 1980, p. 204; KÖNIG 1999, p. 31.

²⁷² PLIN. SEC., *Pan.*, 34, 2; CIZEK 1980, p. 204-205.

²⁷³ PLIN. SEC., *Pan.*, 2, 3; CIZEK 1980, p. 201.

²⁷⁴ PLIN. SEC., *Pan.*, 2, 7.

²⁷⁵ PLIN. SEC., *Pan.*, 3, 4; 80, 2; CIZEK 1980, p. 205.

²⁷⁶ PLIN. SEC., *Pan.*, 34, 3.

²⁷⁷ Vezi descrierea numeroaselor și crudelor suplicii aplicate de împărații Valentinieni – AMM., XXVI, 10, 9-14; XXIX, 1, 23-24, 27, 28, 34, 35, 38, 40, 43 și 44; 2, 11 etc.

²⁷⁸ E interesant de observat că dintre *bona* ale Valentinienilor inventariate de Ammianus Marcellinus (BRANDT 1999), lipsește *moderatio*.

²⁷⁹ Despre violență în Antichitatea târzie, vezi DRAKE 2006.

absolvit de înclinația către cruzime de care a dat dovadă la începutul principatului, când numeroși cetățeni au fost omorâți²⁸⁰. Dimpotrivă, împăratul antonin, cum scrie – partizan, desigur – Eutropius, „nu a vătămat pe niciunul dintre senatori”, „pe tot parcursul guvernării sale” necondamnând decât unul singur, „și chiar și acela, printr-o hotărâre a Senatului, fără știrea lui Traianus”²⁸¹. Tocmai de aceea, adresând opera sa lui Valens și, indirect, lui Valentinianus I, brevitorul nostru a făcut din *ciuilitas* – antinom pentru cruzime²⁸² – o valoare definitorie a mesajului scrierii sale²⁸³, indicând drept pildă în primul rând pe Traianus, despre care scria că a fost considerat pe drept mai presus decât ceilalți împărați (*ut omnibus principibus merito praeferatur*) atât datorită vitejiei (*fortitudo*), dar mai ales din cauza neobișnuitei sale conduite civice (*inuitata ciuilitas*)²⁸⁴ și a moderației (*moderatio*), care i-au depășit gloria militară (*gloriam tamen militarem ciuilitate et moderatione superauit*)²⁸⁵. Același tip de *ciuilitas*, izvorâtă din *imitatio Traiani*, laudau la regele ostrogot Theodoricus cel Mare Cassiodorus și episcopul Ennodius de Pavia²⁸⁶.

Ajungem, astfel, la vestita formulă augurală rostită în Senat amintită de Eutropius «*Felicio Augusto, melior Traiano*» («să fii mai fericit decât Augustus și mai bun decât Traianus») ²⁸⁷. Ea e defavorabilă lui Augustus²⁸⁸, despre care Aurelius Victor și Eutropius scriau că fusese *felix*²⁸⁹; or, norocul nu pune în valoare calitățile personale, ci evidențiază jocul favorabil al circumstanțelor, așa cum l-a surprins în mod strălucit Plutarh: tânărul Caesar – scria el –, a parvenit la putere datorită „politicii lui Cicero, comandamentului lui Lepidus, victoriei lui Pansa, căderii lui Hirtius, exceselor lui Antonius” (ἐπολιτεύετο Κικέρων καὶ Λέπιδος ἔστρατήγει καὶ Πάσσας ἐνίκα καὶ Ἰρτιος ἐπιπτε καὶ Ἀντώνιος ὕβριζεν)²⁹⁰.

²⁸⁰ Vezi LIV., *Per.* CXX; SEN., *Clem.*, I, 11, 1; PLIN., VII, 147; FLOR., II, 16, 3; TAC., *Ann.*, I, 2; SUET., *Aug.*, 13, 1-2; 15; 17, 5; 27, 1; DIO CASS., XLVII, 3-14; XLVIII, 14; XLIX, 12; LI, 2; LXVI, 18; APP., *Civ.*, IV, 3-51; PLUT., *Cic.*, 46, 2; *Brut.*, 27, 6; *Ant.*, 20, 6; EUTR., VII, 2, 2; OROS., VI, 18, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28-29; ZUGRAVU 2012a, p. 240, nota 28. Vezi și *supra*.

²⁸¹ EUTR., VIII, 4.

²⁸² Vezi remarca referitoare la Verus: *uir ingenii parum ciuilis, reuerentia tamen fratris nihil unquam atrox ausus* („om cu puțin talent civic, el nu s-a dedat totuși niciodată la vreo cruzime din cauza respectului față de fratele său”) (VIII, 10, 4).

²⁸³ SCIVOLETTO 1970, p. 14-45; RATTI 1996b, p. 187-205; HELLEGOUARC'H 1999, XXXVI-XXXVII.

²⁸⁴ EUTR., VIII, 2, 1.

²⁸⁵ EUTR., VIII, 4, 1.

²⁸⁶ Vezi *supra*.

²⁸⁷ EUTR., VIII, 5, 3. Un ecou al acesteia se găsește în *Itinerarium Alexandri*, compus sub Constantius II (337-361) – *Itin. Alex.*, 1, 1: *bonis melior imperator*; vezi și CALLU 1992, p. 435.

²⁸⁸ Vezi și RATTI 1996a, p. 116-118 – *apud* MORONI 2005, p. 72-73.

²⁸⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 7: *felix adeo (absque liberis tamen simulque coniugio)*; EUTR., VII, 8, 4: *in bellis felicio fuit*; vezi și PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 30: *felicitati eius*. ZUGRAVU 2006, p. 206-207, nota 25. În notă sarcastică, vezi, de asemenea, IULIAN., *Caes.*, 330 A (relația cu Fortuna – Τύχη); 332 D (norocul lui Augustus). Despre *Fortuna* lui Augustus, cf. PLUT., *FR*, 319 E – 320 A.

²⁹⁰ PLUT., *FR*, 319 E.

Ediții ale breviariilor târzii folosite

Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2006 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* IV).

Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2012 (*Thesaurus Classicus* I).

Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție bilingvă, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gh. I. Șerban, Brăila, 1997.

Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

Eutropio, *Storia di Roma*, testo latino a fronte, introduzione di F. Gasti, traduzione e note di F. Bordone, Rusconi Libri S.p.A., Santarcangelo di Romagna, 2014.

Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Les Belles Lettres, Paris, 1994.

Festus, *Breuiarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2003 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* I).

M. L. Fele, *Il breuiarium di Festo*, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera, Widmannsche Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 2009 (*Bibliotheca Weidmanniana*).

Ediții ale altor izvoare folosite²⁹¹

L. Ampelius, *Aide-mémoire (Liber memorialis)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 2003.

Anneo Floro, *Storia di Roma. La prima e la seconda età*, introduzione, testo e commento a cura di C. Facchini Tosi, Bologna, 1998.

Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

Histoire Auguste, V/1, *Vies d'Aurélien et de Tacite*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, 2002; V/2, *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, 2002.

Ioannis Antiocheni *Fragmenta ex Historia chronica*, introduzione, edizione

²⁹¹ Din ele facem trimiteri la opiniile editorilor.

critica e traduzione a c. di U. Roberto, Berlin-New York, 2005.

Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, I, *Livres I-III*, Paris, 2003.

Res gestae diui Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ θεοῦ, ediție trilingvă, traducere și glosar latin-grec de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, appendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2004.

Res gestae diui Augusti. Hauts faits du divin Auguste, texte établi et traduit par J. Scheid, Paris, 2007.

Rutilius Namatianus, *Sur son retour*, nouvelle édition, texte établi et traduit par É. Wolff, avec la collaboration de S. Lancel pour la traduction et de J. Soler pour l'introduction, Paris, 2007.

BIBLIOGRAFIE

ALBA LÓPEZ 2006 – A. Alba López, *Príncipes y tiranos. Teología y poder imperial en el siglo IV d.C.*, Madrid, 2006.

ALONSO-NÚÑEZ 1984 – J.-M. Alonso-Núñez, *Appian and the world Empires*, *Athenaeum* 62/3-4 (1984), p. 630-644.

ALONSO-NÚÑEZ 1989 – J. M. Alonso-Núñez, *Los imperios universales en Jordanes*, *MHA* 10 (1989), p. 163-170.

ANDRÉ 1982 – J.-M. André, *La conception de l'État et de l'Empire dans la pensée gréco-romaine des deux premiers siècles de notre ère*, *ANRW* II/30.1 (1982), p. 3-73.

ARCHAMBAULT 1966 – P. Archambault, *Ages of man and ages of the world. A study of two Traditions*, *REAug* XII/3-4 (1966), p. 193-228.

ARNAUD-LINDET 1994 – M.-P. Arnaud-Lindet, in *Festus, Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Les Belles Lettres, Paris, 1994.

ARNAUD-LINDET 2003a – M.-P. Arnaud-Lindet, in L. Ampelius, *Aidemémoire (Liber memorialis)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 2003.

ARNAUD-LINDET 2003b – M.-P. Arnaud-Lindet, in Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, I, *Livres I-III*, Paris, 2003.

D'AURIA 2011 – I. D'Auria, *La prosopopea di Roma nel Contra Symmachum di Prudenzio, Auctores Nostri* 9 (2011), p. 427-453.

BALDINI 2000 – A. Baldini, *Storie perdute (III secolo d.C.)*, Bologna, 2000.

BALDINI 2004 – A. Baldini, *Ricerche di tarda storiografia (da Olimpiodoro di Tebe)*, Bologna, 2004.

BALDINI 2006 – A. Baldini, *Storia senza storie (IV-V secolo d.C.)*, *Classica* 19/1 (2006), p. 7-18.

BALDINI 2008 – A. Baldini, *L'impero romano e la sua fine*, Bologna, 2008.

BALDINI 2010 – A. Baldini, *Un nucleo di fronda storiografica nel senato di Roma tra IV e VI secolo*, in: G. Bonamente e R. Lizzi Testa (a c. di), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 31-49.

BANCHICH 2007 – Th. M. Banchich, *The Epitomizing Tradition in Late Antiquity*, in: J. Marincola (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, II, Blackwell Publishing Ltd, 2007, p. 305-311.

BARCELÓ 2011 – P. Barceló, *La deconstrucción del poderío imperial en el siglo IV*, *Gerión* 29/1 (2011), p. 199-202.

BARNES 2008 – T. D. Barnes, *Aspects of the Severian Empire, Part I: Severus as a New*

Augustus, New England Classical Journal 35.4 (2008), p. 251-267.

BARRETT 2008 – A. A. Barrett, *Caligula* (traducere de V. Agrigoroaiei), București, 2008.

BEKKER-NIELSEN 2014 – T. Bekker-Nielsen, *Herodian on Greek and Roman Failings*, in: J. Majbom Madsen & R. Rees (eds.), *Roman Rule in Greek and Latin Writing: Double Vision*, Brill Academic Publishers, Incorporated, 2014, p. 224-245.

BESSONE 1996 – L. Bessone, *La storia epitomata. Introduzione a Floro*, Roma, 1996.

BIRD 1984 – H. W. Bird, *Sextus Aurelius Victor. A Historiographical Study*, Liverpool, 1984.

BIRD 1987 – H. W. Bird, *The Roman Emperors: Eutropius' Perspective*, AHB 1.6 (1987), p. 139-151 (<http://ancienthistorybulletin.ca/Reviews.html>).

DE BLOIS 1997 – L. de Blois, *Emperor and Empire in the World of Greek Speaking Authors of the Third Century AD*, ANRW II/34.4 (1997), p. 3391-3443.

DE BLOIS 1998-1999 – L. de Blois, *The perception of emperor and empire in Cassius Dio's «Roman History»*, AnSoc 29 (1998-1999), p. 267-281.

DE BLOIS, FUNKE, HAHN 2006 – L. de Blois, P. Funke, J. Hahn (eds.), *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire. Proceedings of the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C.-A.D. 476)*, Münster, June 30-July 4, 2004, Leiden, 2006.

DEN BOEFT, DRIJVERS, DEN HENGST, TEITLER 2007 – J. den Boeft, J. W. Drijvers, D. den Hengst, H. C. Teitler (eds.), *Ammianus after Julian: The Reign of Valentinian and Valens in Books 26-31 of the Res Gestae*, Leiden, 2007.

DEN BOER 1972 – W. Den Boer, *Some Minor Roman Historians*, Leiden, 1972.

BONAMENTE 1991 – G. Bonamente, *Il canone dei divi e la Historia Augusta*, in HAC, I, p. 59-82.

BONAMENTE 2003 – G. Bonamente, *Minor Latin Historians of the Fourth Century A.D.*, in G. Marasco (ed.), *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.*, Leiden-Boston, 2003, p. 85-125.

BONAMENTE 2010 – G. Bonamente, *Optimi principes – divi nell'Historia Augusta*, in HAC, XI, p. 63-82.

BONANDINI 2012 – A. Bonandini, *Augusto tra realtà storica e funzione satirica: valore simbolico del ritratto di un principis nel prosimetro seriocomico, tra l'Apocolocyntosis e Giuliano l'Apostata*, Paideia 67 (2012), p. 9-31.

BORGIO 2012 – A. Borgo, *Res nova et inusitata, supplicium de studiis sumi (Sem. contr. 10 praef. 5): a proposito dei roghi di libri a Roma*, Paideia 67 (2012), p. 33-53.

BOTTERI 2003 – P. Botteri, *L'integrazione mommseniana a Res Gestae Divi Augusti 34,1, 'potitus rerum omnium' e il testo greco*, ZPE 144 (2003), p. 261-267.

BOUFFARTIGUE 2002 – Jean Bouffartigue, *L'image politique de Julien chez Libanios*, Pallas 60 (2002), p. 175-189.

BOWERSOCK 2009 – G. Bowersock, *Old and new Rome in the late antique Near East*, in: Ph. Rousseau & E. Papoutsakis(eds.), *Transformations of Late Antiquity: Essays for Peter Brown*, Ashgate, 2009, p. 37-50.

BOWIE 2009 – W. Bowie, *Quid Roma Athenis? How far did Imperial Greek Sophists or Philosophers Debate the Legitimacy of Roman Power?*, in: G. Urso (a c. di), *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2008*, Edizioni ETS, 2009, p. 223-240.

BRANDT 1999 – A. Brandt, *Moralische Werte in den Res gestae des Ammianus Marcellinus*, Göttingen, 1999.

BRODKA 1998 – D. Brodka, *Die Romideologie in der römischen Literatur der Spätantike*, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien, 1998.

BRUGGISSER 1987 – Ph. Bruggisser, *Gloria noui saeculi. Symmaque et le siècle de Gratien (Epist. 1, 13)*, MH 44/3 (1987), p. 134-149.

BUCCI 2010 – T. Bucci, *Massimiano da imperator invictus a perfidus hostis*, InvLuc 32 (2010), p. 35-42.

CACCIAPAGLIA 2004 – A. Cacciapaglia, *Le virtutes di Giuliano imperatore nella testimonianza dei contemporanei*, AFLB 47 (2004), p. 111-128.

CALLU 1987 – J. P. Callu, *Un «Miroir des Princes»: le «Basilikos» libanien de 348*, Gerión 5 (1987), p. 133-152.

CALLU 1992 – J.-P. Callu, *La préface à l'itinéraire d'Alexandre*, in: *De Tertullien aux Mozarabes, I, Antiquité tardive et christianisme ancien (IIIe – VIe siècles)*. Mélanges offerts à Jacques Fontaine, coord. M.-H. Jullien, Paris, 1992, p. 429-444.

CAMERON 2009 – A. Cameron, *Old and new Rome: Roman studies in sixth-century Constantinople*, in: Ph. Rousseau, E. Papoutsakis (eds.), *Transformations of Late Antiquity: Essays for Peter Brown*, Ashgate, 2009, p. 15-36.

CANFORA 2009 – L. Canfora, *Il mito della „costituzione mista”*, in: G. Urso (a c. di), *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2008*, Edizioni ETS, 2009, p. 113-116.

CANOBBIO – A. Canobbio, *Virgilio e Germanico nel proemio di Valerio Flacco: il retroscena augusteo della Laus Flaviorum*, Paideia 67 (2012), p. 55-75.

CASTELLO 2010 – M. G. Castello, *La crisi dell'impero e la frantumazione dell'illusione di rinascita. La Gratiarum actio di Decimio Magno Ausonio*, Historia 59/2 (2010), p. 189-205.

CASTILLO 1996 – C. Castillo, *Emperadores del pasado en las Res Gestae de Ammianus Marcellinus*, in: A. Virgourt, X. Lorient, A. Bérenger-Badel, B. Klein (éds.), *Pouvoir et religion dans le monde romain: en hommage à Jean-Pierre Martin*, Paris, 1996, p. 173-181.

CHARLES 2007 – *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, Translated from Zotenberg's Ethiopic Text*, translated with an introduction by R. H. Charles, New Jersey, 2007.

CHASTAGNOL 1994 – A. Chastagnol, in *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

CIZEK 1980 – E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București, 1980.

CIZEK 1998a – E. Cizek, *Mentalități și instituții politice romane*, traducere în limba română I. Câmpenu, București, 1998.

CIZEK 1998b – E. Cizek, *Istoria în Roma antică. Teoria și poetica genului*, București, 1998.

CIZEK 2006 – E. Cizek, *L'Empereur Titus*, București, 2006.

CIZEK 2008 – E. Cizek, *Eutropius*, București, 2008.

CLASSEN 2002 – C. J. Classen, *Virtutes und vitia in Claudians Gedichten*, in: J.-M. Carrié & R. Lizzi Testa (éds.), préface de P. Brown, «*Humana sapit*». *Études d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, Turnhout, 2002, p. 157-167.

CONCA 2012 – F. Conca, *Augusto nella storiografia bizantina*, Paideia 67 (2012), p. 91-105.

CONSOLINO 2002 – F. E. Consolino, *La prosopopea di Roma e i primi due libri delle Laudes Stilichonis*, in: J.-M. Carrié & R. Lizzi Testa (éds.), préface de P. Brown, «*Humana sapit*». *Études d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, Turnhout, 2002, p. 7-24.

CORSARO 2002 – F. Corsaro, *Il mito di Roma aeterna da Claudio a Rutilio Namaziano*, in: F. Elia (a c. di), *Politica retorica e simbolismo del primato: Roma e Costantinopoli (secoli IV-VII)*. *Atti del Convegno Internazionale (Catania, 4-7 ottobre 2001)*, I, Catania, 2002, p. 57-77.

CORTÉS COPETE 2003 – J. M. Cortés Copete, *Trajano, optimus princeps*, in: J. Alvar & H. M. Blázquez (eds.), *Trajano*, Madrid, 2003, p. 335-360.

COSTA 2013 – S. Costa, *Parlare (o tacere) davanti al potente: qualche esempio da Cesare a Caligola*, Paideia 68 (2013), p. 131-147.

CRACCO RUGGINI 1985 – L. Cracco Ruggini, *Arcaismo e conservatorismo, innovazione e rinnovamento (IV-V secolo)*, in: M. Mazza & C. Giuffrida (a c. di), *Le trasformazioni della*

cultura nella tarda antichità. *Atti del Convegno tenuto a Catania, Università degli Studi*, 27 sett. – 2 ott. 1982, I, Jouvence, 1985, p. 133-156.

CRACCO RUGGINI 2001 – L. Cracco Ruggini, *Modello politico classico per un imperatore cristiano (IV-VI)*, in: A. Berzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini (a c. di), *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica, Bergamo, 16-18 dicembre 1998*, Roma, 2001, p. 241-255.

CRISCUOLO 1993 – U. Criscuolo, *Libanio, i latini e l'Impero*, in: F. Conca, I. Gualandri, G. Lozza (a c. di), *Politica, cultura e religione nell'Impero romano (secoli IV-VI) tra Oriente e Occidente. Atti del Secondo Convegno dell'Associazione di Studi Tardoantichi*, Napoli, 1993, p. 153-169.

CRISCUOLO 1995 – U. Criscuolo, *Aspetti della resistenza ellenica dell'ultimo Libanio*, in: F. E. Consolino (a c. di), *Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Rende 12/13 novembre 1993)*, Messina, 1995, p. 85-103.

CRISCUOLO 2009 – U. Criscuolo, *Il retore e il potere: Libanio e l'imperatore Valente*, in: G. Laudizi & O. Vox (a c. di), *Satura Rudina. Studi in onore di Pietro Luigi Leone*, Lecce, 2009, p. 73-91.

CRISCUOLO 2002 – U. Criscuolo, *Roma negli scrittori dell'Oriente tardoantico*, in: *Cristiani nell'Impero Romano. Giornate di studio*, Napoli, 2002, p. 295-312.

CRISCUOLO 2010 – U. Criscuolo, *L'empereur Valens dans la rhétorique chrétienne du IVe siècle*, in: P.-L. Malosse, M.-P. Noël et B. Schouler (éds.), *Clio sous le regard d'Hermès: l'utilisation de l'histoire dans la rhétorique ancienne de l'époque hellénistique à l'Antiquité Tardive. Actes du colloque international de Montpellier (18-20 octobre 2007)*, Alessandria, 2010, p. 237-246.

CUHHLED 1994 – M. Cuhhled, *Conservator Urbis Suae. Studies in the Politics and Propaganda of the Emperor Maxentius*, Stockholm, 1994.

DAHLHEIM 2010 – W. Dahlheim, *Augustus. Auführer, Herrscher, Heiland. Eine Biographie*, München, Beck, 2010.

DANVOYE 2007 – S. Danvoye, *Contacts pacifiques et violents entre les Barbares et les Romains dans les panégyriques de Claudien*, *Latomus* 66 (2007), p. 132-149.

DESIDERI 1978 – P. Desideri, *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell'impero romano*, Messina-Firenze, 1978.

DESIDERI & FONTANELLA 2013 – P. Desideri & F. Fontanella (a c. di), *Elio Aristide e la legittimazione greca dell'impero di Roma*, Bologna, 2013.

DMITRIEV 2004 – S. Dmitriev, „Good Emperors” and Emperors of the Third Century, *Hermes* 132 (2004), p. 211-224.

DOBESCH 2000 – G. Dobesch, *Caesar monarchische Ideologie*, in: G. Urso (a c. di), *L'ultimo Cesare. Scritti, riforme, progetti, poteri, congiure. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 16-18 settembre 1999*, Roma, 2000, p. 89-123.

DOIGNON 1990 – J. Doignon, *Oracles, prophéties, „on-dit” sur la chute de Rome (395-410). Les réactions de Jérôme et d'Augustin*, *REA* 36 (1990), p. 120-146.

DRAKE 2006 – H. A. Drake (ed.), *Violence in Late Antiquity. Perceptions and Practices*, Ashgate, 2006.

DREW-BEAR & SCHEID 2005 – T. Drew-Bear & J. Scheid, *La copie des Res Gestae d'Antioche de Pisidie*, *ZPE* 154 (2005), p. 217-260.

DUFRAIGNE 1975 – P. Dufraigne, in: Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

DUVAL 1984 – Y.-M. Duval, *La figure de Théodose chez Claudien*, in: *La poesia tardoantica: tra retorica, teologia e politica. Atti del V Corso della Scuola Superiore di Archeologia e Civiltà Medievali presso il Centro di Cultura Scientifica „E. Majorana” Erice (Trapani) 6-12 dicembre 1981*, Messina, 1984, p. 133-185.

EDWARDS 2004 – M. J. Edwards, *Dracontius the African and the Fate of Rome*, *Latomus* 63 (2004), p. 151-160.

D'ELIA 1980 – S. D'Elia, *Storia e teologia della storia nel De civitate Dei*, in: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto in Erice (3-8 XII 1978) Scuola superiore di archeologia e civiltà medievali (3 corso)*. C. C. S. „E. Majorana”, Messina, 1980, p. 425-426.

D'ELIA 2001 – S. D'Elia, *Su Roma e l'impero romano nel De civitate Dei di Agostino di Ippona*, in: F. Giordano (a c. di), *L'idea di Roma nella cultura antica*, Napoli, 2001, p. 351-378.

ERNESTI 1998 – J. Ernesti, *Princeps christianus und Kaiser aller Römer. Theodosius der Große in Lichte zeitgenössischer Quellen*, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1998.

FACCHINI TOSI 1990 – C. Facchini Tosi, *Il proemio di Floro: la struttura concettuale e formale*, Bologna, 1990.

FACCHINI TOSI 1998 – C. Facchini Tosi, in: Anneo Floro, *Storia di Roma. La prima e la seconda età*, introduzione, testo e commento a cura di C. Facchini Tosi, Bologna, 1998.

FAGAN – G. G. Fagan, *Augustus (31 B.C. – 14 A.D.)*, DIR (<http://www.luc.edu/roman-emperors/auggie.htm>).

FELE 2009 – M. L. Fele, *Il breuiarium di Festo*, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera, Widmannsche Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 2009 (*Bibliotheca Weidmanniana*).

FELTON 2001 – M.-C. Felton, *La constitution mixte de la République romaine*, JCS 1 (2001), p. 84-87.

FESTY 1999 – M. Festy, in: Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

FONTAINE 1984 – J. Fontaine, *La figure du prince dans la poésie latine chrétienne de Lactance à Prudence*, in: *La poesia tardoantica: tra retorica, teologia e politica. Atti del V Corso della Scuola Superiore di Archeologia e Civiltà Medievali presso il Centro di Cultura Scientifica „E. Majorana” Erice (Trapani) 6-12 dicembre 1981*, Messina, 1984, p. 103-132.

FORLIN PATRUCCO 1985 – M. Forlin Patrucco, *Forme della tradizione nella grecoità tarda: la citazione classica come linguaggio politico*, in: M. Mazza & C. Giufrida (a c. di), *Le trasformazioni della cultura nella tarda Antichità. Atti del Convegno tenuto a Catania Università degli Studi, 27 sett. – 2 ott. 1982*, I, Jouvence, 1985, p. 185-203.

FRANCO 2006 – C. Franco, *Intellettuali e potere nel mondo greco e romano*, Roma, 2006.

FUHRMANN 1994 – M. Fuhrmann, *Rom in der Spätantike. Porträt einer Epoche*, München-Zürich, 1994.

LE GALL 1985 – J. Le Gall, *Le serment à l'empereur: une base méconnue de la tyrannie impériale sous le Haut-Empire?*, *Latomus* 44/4 (1985), p. 767-783.

GASTI 2014 – F. Gasti, in: Eutropio, *Storia di Roma*, testo latino a fronte, introduzione di F. Gasti, traduzione e note di F. Bordone, Rusconi Libri S.p.A., Santarcangelo di Romagna, 2014.

GASÓ LA CALLE 1981 – F. Gasó la Calle, *La teoría de los cuatro imperios. Reiteración y adaptación ideológica. I. Romanos y griegos*, *Habis* 12 (1981), p. 179-196.

GERBENNE 1999 – B. Gerbenne, *Modèles bibliques pour un empereur: le De obitu Theodosii d'Ambroise de Milan*, in: *Rois et reines de la Bible au miroir des Pères*, Université Marc Bloch, Strasbourg, 1999, p. 161-176.

GIRARDET 2000 – K. M. Girardet, *Das Edikt des Imperator Caesar Augustus in Suetonius Augustvita 28,2. Politisches Programm und Publikationszeit*, *ZPE* 131 (2000), p. 231-243.

GIUDICE 2008 – A. Giudice, *Roma in età adrianea: l'immagine dell'ideologia politica nella ricostruzione architettonica*, *GFA* 11 (2008), p. 225-240.

GIUA 1985 – M. A. Giua, *Storiografia e regimi politici in Tacito, Annales IV*, 32-33, *Athenaeum* 63/1-2 (1985), p. 5-27.

GIULIESE 2005 – C. Giuliese, *Costantino stratega nei Panegirici del 313 e del 321*, *InvLuc* 27 (2005), p. 169-179.

GÓMEZ ESPELOSÍN 2009 – J. Gómez Espelosín, *Contradicciones y conflictos de identidad en Apiano*, *Gerión* 27/1 (2009), p. 231-250.

GONZÁLEZ DEL CAMPO 2009 – G. González del Campo, *Traiano en la literatura de corte de Teodosio y Justiniano*, *Talia dixit* 4 (2009), p. 43-71.

GONZÁLEZ SALINERO 2010 – R. González Salinero, *La idea de Romanitas en el pensiero histórico-político de Prudencio*, in: G. Bravo, R. González Salinero (ed.), *Toga y Daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 349-361.

GORRIE 2007 – Ch. Gorrie, *The restoration of the porticus Octaviae and Severan imperial policy*, *G&R* 54 (2007), p. 1-17.

GRIMAL 2000 – P. Grimal, *Tacit*, traducere de G. Creția și L. Cotea, București, 2000.

GRYEN 1986 – E. S. Gryn, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, II, Berkeley-Los Angeles-London, 1986.

HABINEK & SCHIESARO 1997 – Th. Habinek & A. Schiesaro (eds.), *The Roman Cultural Revolution*, Cambridge, 1997.

VON HAEHLING 1985 – R. von Haehling, *Augustus in der Historia Augusta*, în *BHAC* 1982/1983, Bonn, 1985, p. 197-220.

HAGL 1997 – W. Hagl, *Arcadius Apis Imperator: Synesios von Kyrene und sein Beitrag zum Herrscherideal der Spätantike*, Stuttgart, 1997.

HAVAS 1991 – L. Havas, *Eléments de biologie dans la conception historique de Tacite*, *ANRW* II/33.4 (1991), p. 2249-2986.

HEIM 1992 – F. Heim, *Clémence ou extermination: le pouvoir impérial et les barbares au IVe siècle*, *Ktèma* 17 (1992), p. 281-295.

HELLEGOUARC'H 1998 – J. Hellegouarc'h, *Sur le sens et l'emploi du vocabulaire politique chez Eutrope*, in: B. Bureau & Chr. Nicolas (éds.), *Moussyllanea. Mélanges de linguistique et de littérature anciennes offerts à Claude Moussy*, Louvain-Paris, 1998, p. 371-377.

HELLEGOUARC'H 1999 – J. Hellegouarc'h, in *Eutrope, Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

HIDBER 2006 – Th. Hidber, *Herodians Darstellung der Kaisergeschichte nach Marc Aurel*, Basel, 2006.

HUNT 1995 – D. Hunt, *Julien and Marcus Aurelius*, in: D. Innes, H. Hine and Ch. Pelling (eds.), *Ethics and Rhetorics. Classical Essays for D. Russell*, Oxford, 1995, p. 287-298.

HURLET & MINEO 2009 – *Le Principat d'Auguste. Réalités et représentations du pouvoir. Autour de la Res publica restituta. Actes du colloque de l'Université de Nantes, 1er-2 juin 2007*, sous la direction de F. Hurlet et B. Mineo, Presses Universitaires de Rennes, 2009.

IANNICELLI – C. Iannicelli, *Augusto e il suo Impero nell'interpretazione dei Padri. Una lettura teologico-politica*, p. 154-167 (accesibil pe www.academia.edu).

INGLEBERT 1996 – H. Inglebert, *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome. Histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)*, Paris, 1996.

JACQUEMIN 1996 – A. Jacquemin, *Pausanias et les empereurs romains*, *Ktèma* 21 (1996), p. 29-42.

JAVIER LOMAS 1990 – F. Javier Lomas, *Teodosio, paradigma de principe cristiano. Consideraciones de Ambrosio, Rufino de Aquileya y Agustín sobre la imperial persona*, *SHHA* 8 (1990), p. 149-165.

JUDGE 2012 – E. A. Judge, *The Crux of RG 34.1 Resolved? Augustus on 28 BC*, in: S. R. Llewelyn and J. R. Harrison (eds.), E. J. Bridge (ass. ed.), *New Documents Illustrating Early Christianity*, vol. 10, *A Review of the Greek and Other Inscriptions and Papyri Published between 1988 and 1992*, Michigan, 2012, p. 55-58.

KELLY 2008 – G. Kelly, *Ammianus Marcellinus The Allusive Historian*, Cambridge, 2008, p. 296-317.

KLEIN 1981 – R. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides. Einführung*, Darmstadt, 1981.

KLEIN 1999 – R. Klein, *Die Romidee bei Symmachus, Claudian und Prudentius*, in: R. Klein, *Roma versa per aevum. Ausgewählte Schriften zur heidnischen und christlichen*

Spätantike, hrsg. von R. von Haehling und K. Scherberich, Hildesheim-Zürich-New York, 1999, p. 437-459.

KLEIN 2000 – R. Klein, *Das Bild des Augustus in der frühchristlichen Literatur*, in: R. von Haehling (Hg.), *Rom und das himmlische Jerusalem*, Darmstadt, 2000, p. 205-236.

KOLB 1972 – F. Kolb, *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*, Bonn, 1972.

KÖNIG 1999 – I. König, *Traianus civilis princeps*, in *Traian in Germanien Traian im Reich. Bericht des dritten Saalburgkolloquiums*, Hrsg. von E. Schallmayer, Bad Homburg v.d.H., 1999, p. 31-36.

KUHN-CHEN 2002 – B. Kuhn-Chen, *Geschichtskonzeptionen griechischer Historiker im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr. Untersuchungen zu den Werken von Appian, Cassius Dio und Herodian*, Frankfurt am Main, 2002.

LACOMBRADÉ 1964 – C. Lacombrade, *L'empereur Julien émule de Marc-Aurèle*, Pallas 14 (1964), p. 9-22.

LASSERRE 1982 – F. Lasserre, *Strabon devant l'empire romain*, ANRW II/30.1 (1982), p. 867-896.

LEBEK 2004 – W. D. Lebek, *Res gestae divi Augusti 34.1: Rudolf Kassels potens rerum omnium und ein neues Fragment des Monumentum Antiochenum*, ZPE 146 (2004), p. 60.

LENSKI 1997 – N. Lenski, *Initium mali Romano Imperio: Contemporary reactions to the Battle of Adrianople*, TAPhA 127 (1997), p. 129-168.

LUIZ LEME 2009 – A. Luiz Leme, *Arriano de Nicomédia, ideólogo do poder: considerações sobre os aspectos da formação do líder exemplar na Anábase de Alexandre Magno*, Alétheia 2 (2009) (<http://www.revistaaletheia.com>).

LYASSE 2005 – E. Lyasse, *Auctis finibus populi Romani? Les raisons de l'extension du pomerium sous le principat*, Gerión 23/1 (2005), p. 169-187.

MAAS 1992 – M. Maas, *John Lydus and the Roman Past: Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian*, London, 1992.

MADONNA 2012 – A. Madonna, *Cultura augustea e matrici cristiana nella rappresentazione orosiana dell'ecumene*, C&C 7/1 (2012), p. 169-181.

MAGNO FELICE ENNODIO 2002 – Magno Felice Ennodio, *Panegirico del clementissimo re Teodorico (opusc. 1)*, a c. di S. Rota, Roma, 2002, p. 84-86.

MALOSSE 2002 – P.-L. Malosse, *Le modèle du mauvais empereur chez Libanios*, Pallas 60 (2002), p. 165-174.

MANGAS 2010 – J. Mangas, *El modelo de buen gobernante político según Séneca*, in: G. Bravo, R. González Salinero (ed.), *Toga y Daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 141-154.

MANTOVANI 2008 – D. Mantovani, *Leges et iura p(opuli) R(omani) restituit. Principe e diritto in un aureo di Ottaviano*, Athenaeum 96/I (2008), p. 5-54.

MARCONE 2006 – A. Marccone, *Democrazie antiche. Istituzioni e pensiero politico*, Roma, 2006.

MARI 2009 – M. Mari, *La tradizione delle libere poleis e l'opposizione ai sovrani. L'evoluzione del linguaggio della politica nella Grecia ellenistica*, in: G. Urso (a c. di), *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2008*, Edizioni ETS, 2009, p. 87-112.

MARTIN 1971 – P. M. Martin, *La propagande augustéenne dans les A.R. (l. I) de Denys d'Halicarnasse*, REL 49 (1971), p. 162-179.

MARTIN 2004 – P. M. Martin, *L'auteur du De viris illustribus: un païen mal dans sa peau?*, in: P.-A. Deproost et A. Meurant (eds.), *Images d'une origine, Origine d'une image. Hommages à Jacques Poucet*, Louvain-la-Neuve, 2004, p. 315-324.

MARTIN 2006 – P. M. Martin, *Romulus dans le DVI*, in: J. Martínez-Pinna (coord.), *Initia rerum. Sobre el concepto del origen en el mundo antiguo*, Servicio de Publicaciones de la

Universidad de Malaga, 2006, p. 141-162.

MARTIN 2009a – P. M. Martin, *Res publica non restituta – La réponse d’Ovide: la légende de Cypus*, in: *Le Principat d’Auguste. Réalités et représentations du pouvoir. Autour de la Res publica restituta. Actes du colloque de l’Université de Nantes, 1er-2 juin 2007*, sous la direction de F. Hurllet et B. Mineo, Presses Universitaires de Rennes, 2009, p. 267-279.

MARTIN 2009b – P. M. Martin, *Denys d’Halicarnasse: «Plus grecque que Rome, tu meurs!»*, in: M. F. Marein, P. Voisin, J. Gallego (éds.), *Figures de l’étranger autour de la Méditerranée antique. Actes du colloque international Antiquité méditerranéenne: à la rencontre de «l’autre»: perceptions et représentations de l’étranger dans les littératures antiques, 12, 13 et 14 mars 2009, Université de Pau et des Pays de l’Adour, Centre de Recherche: Poétiques et Histoires Littéraires (CRPHL) EA 3003, section de Langues Anciennes du département des Lettres, Paris, 2009, p. 243-251.*

MARTÍNEZ-PINNA 2009 – J. Martínez-Pinna, *Entre la monarquía y la República según Livio y Dionisio de Halicarnaso*, in: O. Devillers, J. Meyers (éds.), *Pouvoir des hommes, pouvoir des mots, dès Gracques à Trajan. Hommages au Professeur Paul Marius Martin*, Louvain, 2009, p. 265-276.

MAZZA 1996 – M. Mazza, *Roma e i Quattro Imperi. Temi della propaganda nella cultura ellenistico-romana*, SMSR 20 (1996), p. 315-350.

MAZZA 2008 – M. Mazza, *Parole d’ordine del buon governo nella Tarda Antichità*, in: *Epigrafia 2006. Atti del XIVe rencontre sur l’épigraphie in onore di Silvio Panciera con altri contributi di colleghi, allievi e collaboratori*, a c. di M. L. Caldelli, G. L. Gregori, S. Orlandi, Roma, 2008, p. 1085-1111.

MECELLA 2013 – L. Mecella, *Ἡ γὰρ μυστικός ἀρχιερεὺς καὶ βασιλεὺς: Giovanni Malala e il ruolo dei principato augusteo nella storia universale*, Paideia 68 (2013), p. 349-374.

MESLIN 1999 – M. Meslin, *Haud dissimilis magno Alexandro seu Caesari dictatori: l’empereur Aurélien*, CCG 10 (1999), p. 347-354.

MOGGI 2002 – M. Moggi, *Pausania e Roma (Nota di lettura a VIII 27, 1)*, Gerión 20/1 (2002), p. 435-449.

MOLÈ VENTURA 1992 – C. Molè Ventura, *Principi fanciulli. Legittimisco costituzionale e storiografia cristiana nella tarda antichità*, Carania, 1992.

MOLINER ARBO 2008 – A. Moliner Arbo, *L’optimus princeps dans l’Histoire Auguste: modèle politique ou figure utopique?*, in: Ch. Carsana & M. T. Schettino (a c. di), *Utopia e utopie nel pensiero storico antico*, Roma, 2008, p. 87-107.

MONTERO BARRIENTOS 1995-1996 – D. Montero Barrientos, *El determinismo geográfico, la geografía económica y el imperialismo en la obra de Estrabón*, SHHA 13-14 (1995-1996), p. 311-330.

MORENO FERRERO 1984-1985 – I. Moreno Ferrero, *La figura de Diocleciano en la Historia Augusta*, SHHA 2-3 (1984-1985), p. 225-237.

MORENO RESANO 2006 – E. Moreno Resano, *La semblanza de Constantino en la obra de Libanio*, Gerión 24/1 (2006), p. 341-353.

MORONI 2005 – B. Moroni, *Dopo Giuliano. Lingua e cultura greca nella famiglia imperiale fino a Teodosio*, in: I. Gualandri, F. Conca, R. Passarella (a c. di), *Nuovo e antico nella cultura greco-latina di IV-VI secolo*, Milano, 2005, p. 47-99.

MUÑIZ GRIJALVO 2000 – E. Muñiz Grijalvo, *El ideal imperial en la obra de Libanio*, Habis 31 (2000), p. 355-363.

MURONI 2013 – A. Muroni, *Sull’origine della libertas in Roma antica: storiografia annalistica ed elaborazioni giurisprudenziali*, Diritto & Storia 11 (2013) (http://www.dirittoestoria.it/11/tradizione/Muroni-Origine-libertas-Roma-antica.htm#_ftnref3).

MUTSCHLER & MITTAG 2008 – F.-H. Mutschler & A. Mittag (ed.), *Conceiving the Empire: China and Rome Compared*, Oxford-New York, 2008.

NAKAGAWA 2007 – A. Nakagawa, *Una virtù per tutti? Qualche osservazione*

sull'epiteto „optimus”, *Acme* 60/3 (2007), p. 54-70.

NICOLET 1988 – C. Nicolet, *L'Inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, 1988.

NIGRO 2013 – G. A. Nigro, *Figure imperiali negli scritti dei Padri Cappadoci*, *C&C* 8/1 (2013), p. 229-269.

O'MEARA & SCHAMP 2006 – *Miroirs de prince de l'Empire romain au IVe siècle*, anthologie éditée par D. O'Meara et J. Schamp, Paris, 2006.

PANIZ GIACOMONI 2008 – M. Paniz Giacomoni, *Ecos de uma tradição: usos e desusos da idéia de decadência na obra de Flavius Vegetius Renatus*, *Alétheia*, janeiro/dezembro de 2008 (<http://www.revistaaletheia.com/index.html>).

PASCHOUD 1967 – F. Paschoud, *Roma aeterna. Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Neuchâtel, 1967.

PASCHOUD 1980 – F. Paschoud, *La polemica provvidenzialistica di Orosio*, in: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto in Erice (3-8 XII 1978) Scuola superiore di archeologia e civiltà medievali (3 corso)*. C. C. S. „E. Majorama”, Messina, 1980, p. 125-131.

PASCHOUD 2001 – F. Paschoud, *Les étapes d'une perte d'identité: les défenseurs du paganisme officiel face au naufrage de leur monde (312-410)*, in: A. Barzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini (a c. di), *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica*, Bergamo, 16-18 dicembre 1998, Roma, 2001, p. 227-240.

PASCHOUD 2002a – F. Paschoud, in *Histoire Auguste*, V/1, *Vies d'Aurélien et de Tacite*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, 2002.

PASCHOUD 2002b – F. Paschoud, in *Histoire Auguste*, V/2, *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, 2002.

PASCHOUD 2006 – F. Paschoud, *Eunape, Olympiodore, Zosime. Scripta minora. Recueil d'articles, avec addenda, corrigenda, mise à jours et indices*, Bari, 2006.

PELLING 1983 – C. Pelling, *Tacitus and Germanicus*, in: T. J. Luce & A. J. Woodman (eds.), *Tacitus and the Tacitean Tradition*, Princeton, 1983, p. 59-85.

PEREA YÉBENES 2010 – S. Perea Yébenes, *Trajano en Juliano: reflexiones sobre el poder desde el poder*, in: G. Bravo & R. González Salinero (ed.), *Toga y Daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 277-289.

PÉREZ MEDINA 1990 – M. Pérez Medina, *Breves consideraciones en torno a la reaccion pagana: 384-410 A.D.*, *SHHA* 8 (1990) p. 61-71.

PETERSON 1935 – E. Peterson, *Der Monotheismus als politisches Problem. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theologie im Imperium Romanum*, Leipzig, 1935.

PHILLIPS 2012 – D. A. Phillips, *Potestas and Auctoritas: Augustus and Elections 27-17 B.C.*, in: C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History XVI*, Bruxelles, 2012, p. 134-150.

PIANEZZOLA 1997 – E. Pianezzola, *'Libertas et speciosa nomina', forza suggestiva delle formule politiche*, *BStudLat* 17 (1997), p. 142-154.

PIETSCH 2001 – Chr. Pietsch, *Aeternas tempore vias. Zur Romidee im Werk des Prudentius*, *Hermes* 129 (2001), p. 259-275.

PIÉRART 1998 – M. Piérart, *La place de Rome dans la vision culturelle de Pausanias d'après le livre II*, in: L. Aigner Foresti, A. Barzanò, C. Bearzot, L. Prandi, G. Zecchini (a c. di), *L'ecumenismo politico nella coscienza dell'Occidente*, Bergamo, 18-21 settembre 1995, Roma, 1998, p. 149-163.

PILAR GARCÍA RUIZ 2008a – M.ª Pilar García Ruiz, *Una lectura de la gratiarum actio de Claudio Mamertino a la luz de los primeros escritos de Juliano*, *Emerita* 76/2 (2008), p. 231-252.

PILAR GARCÍA RUIZ 2008b – M.ª Pilar García Ruiz, *La evolución de la imagen política*

del emperador Juliano a través de los discursos consulares: Mamertino, „Pan”. III (11) y Lybanio, „Or.” XII, *Minerva* 21 (2008), p. 137-153.

PINA POLO 1991 – F. Pina Polo, *Civilitas Principis: Las asambleas populares en monedas y relieves de la época de los Antoninos*, *Habis* 22 (1991), p. 247-262.

PLÁCIDO 1993 – D. Plácido, *Basileia, monarchia, tyrannis. Untersuchungen zu Entwicklung und Beurteilung von Alleinherrschaft im vorhellenistischen Griechenland*, Stuttgart, 1993.

PLÁCIDO 2011 – D. Plácido, *La construcción de la imagen del Impero desde Grecia: la Historia Romana de Dio Casio*, *SHHA* 29 (2011), p. 223-233.

PLÁCIDO BARCELÓ 2007 – D. Plácido Barceló, *Las formas del poder personal: la monarquía, la realeza y la tiranía*, *Gerión* 25/1 (2007), p. 127-166.

PLÁCIDO SUÁREZ 2008 – D. Plácido Suárez, *El ecumenismo romano desde la perspectiva de la historiografía girega: Dionisio de Halicarnaso*, *SHHA* 26 (2008), p. 39-45.

POLARA 2006 – G. Polara, *Tra invasioni e sommosse: dalla certezza sul destino eterno di Roma al saeculum senescens*, in: G. Urso (a. c. di), *Terror et pavor. Violenza, intimidazione, clandestinità nel mondo antico. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 22-24 settembre 2005*, Pisa, 2006, p. 335-345.

QUET 2004 – M.-H. Quet, *L'aures au zodiaque d'Hadrien, première image de l'éternité cyclique dans l'idéologie et l'imaginaire temporel romains*, *RN* 160 (2004), p. 119-154.

RATTI 1996a – S. Ratti, *Les empereurs romains d'Auguste à Dioclétien dans le Bréviaire d'Europe. Les livres 7 à 9 du Bréviaire d'Europe*, introduction, traduction et commentaire, Paris, 1996 (non uidi).

RATTI 1996b – S. Ratti, *La ciuilitas et la iustitia dans le Bréviaire d'Europe: des qualités de famille?*, *REA* 98/1-2 (1996), p. 187-205.

REQUENA JIMÉNEZ 2001 – M. Requena Jiménez, *El emperador predestinado. Los presagios de poder en época imperial romana*, *Interclassica*, 2001, p. 105-145.

ROBERTO 2013 – U. Roberto, *L'immagine di Augusto nella Historia Chroniké di Giovanni di Antiochia e la tradizione di Cassio Dione*, *Paideia* 68 (2013), p. 409-434.

RODDAZ 1983 – J. M. Roddaz, *De César à Auguste: L'image de la monarchie chez un historien du siècle des Sévères. Réflexions sur l'oeuvre de Dion Cassius, à propos d'ouvrages récents*, *REA* 85/1-2 (1983), p. 67-87.

RODRÍGUEZ HORRILLO 2009 – M. Á. Rodríguez Horrillo, *Moral popular en las Historias de Herodiano: ὄβρις σωφροσύνη τύχη y el princeps ideal*, *Myrtia* 24 (2009), p. 117-141.

ROHRBACHER 2002 – D. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, London-New York, 2002.

ROMAN 2007 – Y. Roman, *Împărați și senatori. Istoria politică a Imperiului Roman. Secolele I-IV*, traducere din limba franceză de M. Popescu, București, 2007.

ROSEN 1998 – K. Rosen, *Sanctus Marcus Aurelius*, *HAC*, VI, p. 285-296.

RUCH 1972 – M. Ruch, *Le thème de la croissance organique dans la pensée historique des Romains, de Caton à Florus*, *ANRW* I/2 (1972), p. 827-841.

RYAN 2009 – F. X. Ryan, *Pacatus on the mnemonic capabilities of republican political figures*, in *Leeds International Classical Studies*, 8.1, 2009 (<http://www.leeds.uk/classics/lics/>).

SABBACH 2010 – G. Sabbach, *Ammien Marcellin et les idéologies dominantes au IVe siècle*, *HAC*, XI, p. 186-193.

SAITTA 1990 – B. Saitta, «*Custodia legum ciuilitatis est indicium*»: Teodorico l'Amalo e la civiltà romana, *A&Cr* 7 (1990), p. 391-403.

SAITTA 1993 – B. Saitta, *La civilitas di Teodorico. Rigore amministrativo, „toleranza” religiosa e recupero dell'antico nell'Italia ostrogota*, Roma, 1993.

SALZMAN 1990 – M. R. Salzman, *On Roman Time. The Codex – Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1990.

SANTOS YANGUAS 1997b, p. 193-225 – J. Santos Yanguas, *El ideal del buen y del mal*

gobernante: los casos de Nerón y Trajano como modelo, in: J. María Blázquez Martínez & J. Alvar Ezquerro (coord.), *Héroes y antihéroes en la Antigüedad Clásica*, Madrid, 1997, p. 193-225.

SANTOS YANGUAS 1987 – N. V. Santos Yanguas, *La crisis del Impero romano en Ammiano Marcelino*, MHA 8 (1987), p. 153-176.

SANTOS YANGUAS 1994-1995 – N. V. Santos Yanguas, *Juliano y Teodosio: ¿la antítesis de dos emperadores?*, MHA 15-16 (1994-1995), p. 185-191.

SANTOS YANGUAS 1997a – N. V. Santos Yanguas, *Juliano y Teodosio*, in: J. María Blázquez Martínez & J. Alvar Ezquerro (coord.), *Héroes y antihéroes en la Antigüedad Clásica*, Madrid, 1997, p. 267-275.

SÁNCHEZ MEDINA 2010 – E. Sánchez Medina, *Entre filantropía y pragmatismo: los Discursos Públicos de Temistio al emperador Teodosio y el problema bárbaro*, in: G. Bravo & R. González Salinero (eds.), *Toga y Daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 291-305.

SARR 2011 – P. Sarr, *La Pharsale de Lucain dans la pensée de Saint Augustin*, Gerión 29/1 (2011), p. 229-238.

SCARDIGLI 2010 – B. Scardigli, *Überlegungen zu Gestalten der römischen Republik in Ammianus Marcellinus*, *Anabases* 12 (2010), p. 149-161.

SCHEID 2007 – J. Scheid, in *Res gestae diui Augusti. Hauts faits du divin Auguste*, texte établi et traduit par J. Scheid, Paris, 2007.

SCHEIDEL 2009 – W. Scheidel (ed.), *Roma and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires*, Oxford-New York, 2009.

SCHLUMBERGER 1974 – J. Schlumberger, *Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, München, 1974.

SCHMIDT 1999 – M. G. Schmidt, *Political and personal motivation in Dio's contemporary history*, in: M. Zimmermann (Hg.), *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. n. Chr.*, Stuttgart, 1999, p. 93-117.

SCIVOLETTO 1970 – N. Scivoleto, *La civiltà del IVe secolo e il significato del Breuiarium di Eutropio*, GIF 22 (1970), p. 14-45.

SIMPSON 1997 – Chr. J. Simpson, *Caligula's Cult. Imitatio Augusti*, RBPh 75/1 (1997), p. 107-112.

SINISCALCO 2007 – P. Siniscalco, *Impero e pace nel pensiero dei cristiani dei primi secoli*, *Diritto & Storia* 6 (2007) (<http://www.dirittoestoria.it/6/Tradizione-romana/Siniscalco-Impero-romano-pace-cristiani.htm>).

SCHMITT 2010 – T. Schmitt, *Die Schliessung des Ianus als Erfindung, Tradition und Symbol. Epik, Historiographie und politische Wirklichkeit*, in: B. Linke, M. Meier, M. Strothmann (Hg.), *Zwischen Monarchie und Republik. Gesellschaftliche Stabilisierungsleistungen und politische Transformationspotentiale in den antiken Stadtstaaten*, Stuttgart, 2010, p. 143-162.

SORDI 2009 – M. Sordi, *La dialettica costituzionale in età cesariana: tra esaltazione del nuovo e accuse di sovversione*, in: *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2008*, a cura di G. Urso, Edizioni ETS, 2009, p. 117-123.

SPANNAGEL 1999 – M. Spannagel, *Exemplaria principis. Untersuchungen zur Entstehung und Ausstattung des Augustusforums*, Heidelberg, 1999.

SPINA 2012 – L. Spina, *The glory of a next Augustan age: fra Grecia e Roma nell'era dei Kennedy*, *Paideia* 67 (2012), p. 295-316.

STEPPER 2003 – R. Stepper, *Augustus et sacerdos. Untersuchungen zum römischen Kaiser als Priester*, Stuttgart, 2003.

STERTZ 1994 – S. A. Stertz, *Aelius Aristides political ideas*, ANRW II/34.2 (1994), p. 1248-1270.

STICKER 2002 – T. Stickler, *Trajan in der Spätantike*, in: A. Nünnerich-Asmus (Hg.),

Traian. *Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?*, Mainz am Rhein, 2002, p. 107-113.

SUGANO 1982 – K. Sugano, *Das Rombild des Hieronymus*, Frankfurt am Main-Bern-New York, 1982.

SUMI 2005 – G. S. Sumi, *Ceremony and Power: Performing Politics in Rome between Republic and Empire*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2005.

SWAN 2004 – P. M. Swan, *The Augustan Succession: an Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History, Books 55-56 (9 B.C. – A.D. 14)*, New York, 2004.

SYME 1971 – R. Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971.

SYME 1978 – R. Syme, *The pomerium in the Historia Augusta*, BHAC 1975-1976, Bonn, 1978, p. 218-222.

TAKÁCS 2009 – S. A. Takács, *The Construction of Authority in Ancient Rome and Byzantium: The Rhetoric of Empire*, Cambridge-New York, 2009.

TANTILLO 1998 – I. Tantillo, „Come un bene ereditario”: Costantino e la retorica dell'Impero-patrimonio, *AnTard* 6 (1998), p. 251-265.

TEIXEIRA 1995 – E. Teixeira, *Démocratie et monarchie chez Plutarque*, DHA 21/2 (1995), p. 139-146.

TURCAN 1981 – R. Turcan, *Rome éternelle et les conceptions gréco-romaines de l'histoire*, in: *Da Roma alla Terza Roma. Seminario internazionale di studi storici, Roma, 21-23 aprile 1981. Relazioni e comunicazioni*, 1, Università di Roma, 1981, p. 7-30.

UGLIONE 2003 – R. Uglione (a cura di), *Intellettuali e potere nel mondo antico. Atti del Convegno nazionale di studi Torino, 22-24 aprile 2002*, Alessandria, 2003.

VANDERSPOEL 1995 – J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, The University of Michigan Press, 1995.

VÁZQUEZ PRÉNERON 1992 – I. Vázquez Préneron, *La caracterización de César, Augusto y Tiberio en la Historia Romana de Veleyo Patérculo*, *Myrtia* 7 (1992), p. 103-118.

VITIELLO 2006a – M. Vitiello, *Il principe, il filosofo, il guerriero. Lineamenti di pensiero politico nell'Italia ostrogota*, Stuttgart, 2006.

VITIELLO 2006b – M. Vitiello, «Cassiodoriana». *Gli Excerpta Valesiana, l'adventus e le laudes del principe Teodorico*, *Chiron* 36 (2006), p. 113-133.

VOLKER 2012 – R. Volker, *Augustus und die Errichtung des Prinzipats aus der Sicht des 20. Jahrhunderts: zur publizistischen, wissenschaftlichen und literarischen Rezeption einer 'konservativen Revolution' in Deutschland*, *Paideia* 68 (2013), p. 375-407.

WANKENNE 1975 – J. Wankenne, *Germanicus, idéal du prince selon Tacite*, *LEC* 43 (1975), p. 270-277.

WINTERLING 2003 – A. Winterling, *Caligula. Eine Biographie*, München, 2003.

WHITMARSH 2001 – T. Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire. The Politics of Imitation*, Oxford, 2001.

WOLFF 2007 – É. Wolff, in *Rutilius Namatianus, Sur son retour*, nouvelle édition, texte établi et traduit par É. Wolff, avec la collaboration de S. Lancel pour la traduction et de J. Soler pour l'introduction, Paris, 2007.

YELO 1991 – A. Yelo, „Traiani clarum saeculis exemplum” en la anecdota gregoriana, *A&Cr* 8 (1991), p. 257-262.

ZANKER 2006 – P. Zanker, *Augusto e il potere delle immagini*, traduzione di F. Cuniberto, Torino, 2006.

ZARINI 1999 – V. Zarini, *Histoire, panégyrique, poésie. Trois éloges de Rome l'éternelle autour de l'an 400 (Ammien Marcellin, Claudien, Rutilius Namatianus)*, *Ktéma* 24 (1999), p. 167-179.

ZARINI 2007a – V. Zarini, *Trois éloges comparés de Rome: Ammien Marcellin, Claudien, Rutilius Namatianus*, *Camenae* 2 (2007) (<http://www.paris-sorbonne.fr/IMG/pdf/Vincent.pdf>).

ZARINI 2007b – V. Zarini, *Le prince au miroir des panégyriques versifiés dans la latinité tardive*, in: Fr. Lachaud & L. Scordia (éds.), *Le Prince au miroir de la littérature politique de l'Antiquité aux Lumières*, Mont-Saint-Aignan, 2007, p. 45-67.

ZECCHINI 1988 – G. Zecchini, *Una nuova testimonianza sulla translatio imperii (Aristoseno, Vita di Archita, fr. 50 Wehorli)*, *Klio* 70 (1988), p. 362-371.

ZECCHINI 2008 – G. Zecchini, *Utopie militari tardoantiche?*, in: Ch. Carsana & M. T. Schettino (a c. di), *Utopia e utopie nel pensiero storico antico*, Roma, 2008, p. 195-206.

ZECCHINI 2010 – G. Zecchini, *Augusto e l'eredità di Cesare*, in: G. Urso (a c. di), *Cesare: precursore o visionario? Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 17-19 settembre 2009*, Pisa, 2010, p. 48-62.

ZECCHINI 2011 – G. Zecchini, *Polibio e la 'costituzione' romana: storia di un fraintendimento*, in: S. Cagnazzi, M. Chelotti, A. Favuzzi, F. Ferrandini Troisi, D. P. Orsi, M. Silvestrini, E. Todisco (a c. di), *Scritti di storia per Mario Pani*, Bari, 2011, p. 525-535.

ZIMMERMANN 1999 – M. Zimmermann, *Herodian's construction of history and his view of the residents of Rome*, in: M. Zimmermann (ed.), *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. n. Chr.*, Stuttgart, 1999, p. 119-143.

ZUGRAVU 2003 – N. Zugravu, in Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2003 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* I).

ZUGRAVU 2004 – N. Zugravu, in *Res gestae diui Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ θεοῦ*, ediție trilingvă, traducere și glosar latin-grec de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2004.

ZUGRAVU 2006 – N. Zugravu, in Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2006.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Posteritatea istoriografică a lui Traianus în Antichitatea târzie (I)*, C&C 2 (2007), p. 217-248.

ZUGRAVU 2009 – N. Zugravu, *Princeps bonus nel Liber de Caesaribus di Aurelio Vittore*, *InvLuc* 31 (2009), p. 234-245.

ZUGRAVU 2012a – N. Zugravu, in Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012 (*Thesaurus Classicus* I).

ZUGRAVU 2012b – N. Zugravu, *Imperator bonus la Pseudo-Aurelius Victor*, in: C. Cosma (ed.), *Studii de arheologie și istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani. Studies in archaeological and history. An anniversary volume to professor Nicolae Gudea on his 70th birthday*, Cluj-Napoca, 2012, p. 417-426.

*** *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto in Erice (3-8 XII 1978) Scuola superiore di archeologia e civiltà medievali (3 corso)*. C. C. S. „E. Majorana”, Messina, 1980.

*** DHA. *Supplément 5, 2011 – Dialogues d'histoire ancienne. Supplément 5. La notion d'empire dans les mondes antiques. Bilan historiographiques. Journée de printemps de la SOPHAU – 29 mai 2010*, Presses universitaires de Franche-Comté, 2011.